

Онур кокуунун ХАНДАГАЙТЫ сумуунун муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг каттылган кевирини казыны четгэн уругларнын уруглар сали «ДАМЫРАК»

668130, Республика Тыва, село Хандагайты, ул. Октябрьская, дом 43.

Тел: 8(394-44)21297, e-mail: danstai09@mail.ru

РАССМОТРЕНО
на заседании
педагогического совета
Протокол №1
от 28 августа 2023 года

СОГЛАСОВАНО
с старшим воспитателем
Монгуш А.Д.
28 августа 2023 года

УТВЕРЖДЕНО
Заведующий
МБДОУ Детский сад
«ДАМЫРАК»
с. Хандагайты Оверского
кисууна
Арт-сик А.А.
примечание № 60 от 28.08.2023

Онур кокуунун Хандагайты сумуунун муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг каттылган кевирини казыны четгэн уругларнын «ДАМЫРАК» уруглар салинын торгөн (тыва) чугна сайырадырынын «Торгөн Тыва» деп программизы.

(улут болган школлага белеткел болуу)

Тургукамы: Тоголок Зульфия Александровна

Бирин катарыннын кажиндыгын белеткел

с. Хандагайты, 2023

ДОПЧУЗУ

I. Сорулгалыг кезээ	3
I.1. Программаның ужур-утканың онзагай талалары	4
I.2. ШНЧУӨАЧ-ның доозукчуларның бот-тускайлаң сайзыралының түңнелдери	7
I.3. Программаны күүседиринге таарымчалыг байдалдар болгаш доозукчуларның төрөөн (тыва) чугаазының сайзыралын илередириниң аргалары	12
I.4. Уругларның идепкейин болгаш бот-тускайлаң чоруун деткиир сорулгалыг угланыышкыннар.....	13
II. Программаның ужур-уткалыг кезээ.....	14
II.1. Тыва улусчу педагогика болгаш ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва чугаазын сайзырадырының айтырыглары.....	15
II.2.1. НИИТИЛЕЛГЕ ХАРЫЛЗАЖЫРЫ САЙЗЫРАДЫРЫ.....	16
II.2.2. БИЛИГНИ (ЧАА ЧҮҮЛДҮ) ШИҢГЭЭДИРИН САЙЗЫРАДЫРЫ	16
II.2.3. “ЧУГАА САЙЗЫРАДЫРЫ”	18
II.2.4. УРАН ЧҮҮЛ, ЭСТЕТИКТИСАЙЗЫРАДЫЛГА.....	19
II.2.5. “КҮШ-ДАМЫСАЙЗЫРАДЫРЫ”	20
II.3. Чижек календарь-тематиктиг планнаашкын.....	21
II.4. Ада-ие-биле ажыл чорудулга, ажылдарнын хевирлери	36
III. Программаның организаствыг кезээ	37
III.1. Программаның күүселдезин чорударынга сүмелеп турар өөредилге-методиктиг хандырылга	37
III.2. Программаның күүседиринге эргежок чугула материал-техниктиг хандырылга	38
Ажыглаан литература.....	41

1. ПРОГРАММАНЫҢ СОРУЛГАЛЫГ КЕЗЭЭ

Тайылбыр бижик

Программаның сорулгазы болгаш сорулганы боттандыларының ажылдары

Школа назыны четпээн албан черлеринге бичии чаштарның төрээн (тыва) чугаазын сайзырадыр, аас чугаазының сөс курлавырын байыдар сорулгалыг “Тыва дыл” деп чижек программа школа назыны четпээн уругларның өөредилге албан черлеринге (дараазында - ШНЧУӨАЧ) хамаарышкан өөредилгениң федералдыг күрүне стандартынга (дараазында – ӨФКС) даянып кылдырган.

Программаның уjur-уткалыг үндезини кылдыр Тыва Республиканың чонунуң культуразын, ажил-амыдыралын, бойдус чурумалын, хүрээлелин чугулага алган. Школа назыны четпээн уругларга төрээн (тыва) дылынга чажындан эгелеп шын чугаалап өөредир, харылзаалыг чугаазын сайзырадыры база төрээн дылынга хумагалыг чорукту кижизидери ада-иениң-даа, кижизидикчи башкыларның-даа мурнунда эргежок херек айтырыг бооп турар.

Бичии чаштарның төрээн (тыва) чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулганы боттандыларынга ШНЧУӨАЧ-ның ӨФКС-че кирип турар угланышкыннарынга болгаш онзагайларынга дүүштүр ажилчын программа тургузарын авторлар оралдашканнар.

Программаның кол **сорулгазы:** тыва чоннуң уруглар кижизидилгезиниң дуржулгазынга даянып, школа назыны четпээн уругларның назы-харыга дүүштүр төрээн (тыва) чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулганы школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге боттандыларынга таарымчалыг байдалдарны тургузары.

Сорулганы боттандыларының ажил-чорудулгазы:

ШНЧУӨАЧ-га уругларның төрээн дылын өөрениринге сонuurгалын оттурар байдалдарны бүгү талалыг өөренип көөрү;

- ✓ уругларның тыва чугаазын сайзырадырынга өөредилгелиг, кижизидилгелиг
- ✓ ажил-чорудулганы таарымчалыг эрттиреринге эргежок өөредилге-методиктиг медээлерни чыып ажилдаары;
- ✓ тыва чоннуң бичии уруглар кижизидер арга-дуржулгазын үндезинге ап, угаан медресел, күш-ажыл, эът-мага бот, сагыш-сеткил талазы-биле сайзыраңгай болурунга, чараш аажы-чаңга, шынчы чорукка уругларны кижизитпишаан, төрээн чериниң бойдус чурумалын, туружунуң онзагайын аас чогаалының хевирлеринге база чаштарга бижиттинген номнарга даянып, назы-хар барымдаалап таныштырар, шиңгээттирер арга-методтарны тыва чугаа сайзырадыр ажил-чорудулгага киириштирери;
- ✓ уругларның угаан-медресели сайзыраңгай, тыва сөс курлавыры байлак, аас чугаазы чедингир болурунче угланган ажил-чорудулгага таарымчалыг өөредилге-методиктиг комплектини ажилдап кылыры;
- ✓ төрээн (тыва) дылынга ынак, аңаа хумагалыг, сонuurгак кижини хевирлээриниң талазы-биле ажил-чорудулганың түңнелдерин илередириниң аргаларын ажилдап кылыры.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулгадан аңгыда, чижек программаның кичээнгейинде чаштарның кадыын быжыктырар, төрээн чериниң бойдус курлавырын, чоннуң ажил-агыйын сонuurгадып өөренир, хамааты туружу бедик кижини чажындан хевирлээр, амыдыралчы дуржулганы оюннар дузазы-биле сайзырадыр,

долгандыр турар хүрээлелге бодун алдынып билиринче угланган ажилдарны чугулалап турар. Ук кичээнгей школа назыны четпээн албан черлеринге уругларның ниити сайзыралын деткип, өөредир беш адырының (социально-коммуникативное, познавательное, речевое, художественно-эстетическое, физическое) утказынче тыва чоннуң культуразында үнелиг билиглерже угландыраарын авторлар оралдашкан.

Чижек программаның сорулгазының күүселдезин чедип алырынга чазык, чугаакыр, сонуургак, идепкейжи, сагынгыр-тывынгыр уругларны хевирлээринге таарымчалыг байдалдарны өг-бүлениң болгаш кижизидикчи башкыларның сырый кады ажилдажылгазындан эге школаже белеткел ажылынга идиг бооп турар. Чугулага алгы дег улуг хамааржыр чүүл – бичии кижилер-биле ажил кандыг-даа байдалда албадал тооннуг болбас ужурлуг.

Сорулга болгаш сорулганы боттандыраарының белеткел ажилдары системалыг болгаш назы-хар-даа, кижизидилге-даа талазы-биле дес-дараалашкак принципке даянган.

Программаның принциптери болгаш кижизидилге ажил-чорудулгазының угланыышкыннары

Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге өөредилге, кижизидилге беш угланыышкынныг адырларлыг болганда, ол адырлар бүрүзүнче ажил-чорудулганы уругларның тыва чугаазын сайзырадып кирип турар.

Программа өг-бүлеге, ниитилелге уруглар кижизидилгезинге мөзү-шынар, иштики сагыш-сеткил, чугаа культуразын база тыва аажы-чаң хевирлээриниң талазы-биле дараазында принциптерге даянып турар: [3]

1. Уруглар сайзыралының чаш болгаш бичии үелериниң психологтуг сайзыралының онзагайын деткириниң принциви.
2. Дес-дараалашкааның принциви (сорулга, сорулганы боттандыраарының ажил-чорудулгазы уругларның сайзыралы, назы-харны барымдаалап, бөдүүнүндөн нарынынче угланыышкынны).
3. Уругну хөй-ниити амыдыралынга белеткээриниң принциви.
4. Тыва улусчу педагогиканың шылгараңгай дуржулгазын ажыглаарының принциви.
5. Уругларны сайзырадып өөредириниң принциви.
6. Уругларның тыва чугаазын сайзырадырын системниг чорударының принциви.
7. Интеграция, чаңчылчаан, ниити бөлүктээн тематиктиг планнаашкынга даянып чорудар принцип.
8. Уруглар болгаш ада-иелерниң идепкейин бедидер кады ажилдажылга принциви.
9. Россия чоннарының культураларын таныштыраарының, эп-сеткил каттыштыраарының принциви.

1.1. Программаның ужур-утканың онзагай талалары

Уругларның хамааты туружун хевирлеп кижизидери

Программа төрээн (тыва) дылын билер, тыва чугаазы сайзыраңгай уругну база Россия күрүнениң иштинде кирип турар Тыва чуртунун турар чериниң онзагайын, бойдузун, чоннуң чаңчылчаан ажил-агыйын билер хамаатыны хевирлээринче угланган.

Мөзү-шынар кижизидери

Школа назыны четпээн уругларны кижизидер ажыл-чорудулгага чоннуң чаңчылчаан ажыл-ижин үндезинге ап, тыва улусчу педагогиканың уруглар хевирлээринге кижизидикчи салдарын эртемденнер К.Б.Салчак болгаш Л.П. Салчактың «Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези» деп ажылынга даянып, мөзү-шынар кижизидериниң программазының кол өзээ кылдыр алган.

«Ада-иезиниң, эш-өөрүнүң, төрөл-дөргүлдөрүнүн, черле долгандыр турар ниити амыдырал-чуртталганың болгаш бойдустуң бичии уругларның кижизидилгезинге салдарын улусчу педагогика ажыткан. Уругларны угаан-сарыылдыг, кадык-шыырак болгаш төлептиг мөзү-шынарлыг кижилер кылырынче угланган. Кижиниң өзеринге төрөөн чериниң агаар-бойдузу, хем-суглары, хову-шөлдери, арга-тандызы барык-ла ийиги ада-иези бооп чораан. Аң-мең, кат-чимис, балык-байлаң, алдын-мөңгүн – шупту-ла бойдустуң байлаа болгаш кижиниң амыдырал-чуртталгазының, ажыл-ижиниң, угаан-бодалының үндезини.

Чугаа-домактың-даа, угаан-бодалдың-даа, күш-шыдалдың-даа, ажыл-иштиң-даа тыптып, элбеп сайзыраары, быжыгары бойдустуң чурумалдарындан, ооң эргилделеринден, ажык-байлаандан хамааржыр» деп эртемденнер демдеглээн. [5, ар.11].

Чараш мөзү-шынар төрөөн дылынга шын чугааланып билиринден, ону хүндүлөп, хумагалап чоруурундан илереттинер.

Уругларның мөзү-шынар кижизидилгези ооң хамааты туружунуң шын, турум хевирлеттинеринге салдарлыг. “Ынчап болбас”, “Хоржок”, “Аппарып каар” дээн көгүдүглер, хоруглар болгаш өске-даа аргалар кижини бичиизинден эгелеп өске кижиниң эт-херекселин ап болбас, дедир, шугул аажы-чаңныг болбас дээрзин хевирлээр.

Школа-биле чоок харылзаа тургузары

Өөрөдилгениң *школа назыны четпээн уруглар албан черлери – эге ниити өөрөдилге – кол ниити өөрөдилге* – ниити ортумак өөрөдилге аразының харылзаалыын боттандырап ажыл-чорудулга бичии кижилерниң чаа чүүл билип алырынга сонуургак өзериниң, өөрөдилгеге (школага, ортумак, дээди өөрөдилге черлеринге, улуг кижилер болгужеге дээр) чүткүлдүг болурунуң уг-шиин школа назыны четпээн уруглар албан черлеринден эгелеп ажылдап чорудары дээштиг.

«Улустуң төрөөн дылы, аас чогаалы, бойдустуң, амыдыралдың дугайында билиглери – бо шупту хөй-хөй салгалдарның угаан-бодал, сагыш-сеткил талазы-биле сайзыралының эгээртинмес үндезини» дээрзин уругларга бичиизинден эгелеп билиндирер.

Кандыг-даа эртем кижиге херек, кандыг-даа мергежилди шингээдип ап чорууру чугула дээрзин уругларның мээ-медерелинге бичиизинден быжыктырап.

Мага-бот, күш-шыдал сайзырадыр, кадыкшыл быжыглаары

Уругларның кадыкшылын быжыглаары, кадык бооп өзериниң таарымчалыг байдалдарынга уругларны бичиизинден эгелеп чаңчыктыраары – улуг кижилерниң хүлээлгези. Мага-бот талазы-биле арыг-силиг, угаан-медерел талазы-биле мерген болуру – кадык болурунуң үндезини деп ада-ие уругларын сургаар. Кижизидикчи башкы өг-бүле-биле сырый харылзааны тудуп тургаш, мага-боду кадык-шыырак, кылык-килең чок уругну хевирлээрин боттандырып, өөрөдилгеже углап баштаар.

Уругларның кадыын дадыктырып, быжыглаарынга тыва улустуң оюннарын

кириштирип, кичээнгейлиг, шимченгир, сагынгыр-тывынгыр болурунга таарымчалыг байдалдарны тургузар.

Уругнуң сайзыралының бот-тускайлаң онзагайын эскерери

Уруг бүрүзүнде онзагай салым-чаяан шыгжаттынган чоруур. Кижизидикчи башкының уруг бүрүзүнүң сайзыралының онзагай байдалдарын кончуг кичээнгейлиг өөренип көөрү чугула. Бичиилерниң аажы-чаңының канчаар хевирлеттинип келгенин хайгаарап, сагыш-сеткил байдалын шын тодарадып деткиир. Ниитилелге долгандыр байдалдар-биле уруглар чоорту таныжар болганда, оюннар болгаш оон-даа өске ажил-чорудулга үезинде бичии кижиниң сонуургалдарын хайгаарап, корум-чурумун сагыырынга, чараш аажы-чаңга чаңчыктырар.

Уругларның төрөөн дылынга сонуургалын оттурар, назы-хар аайы-биле чогуур билиглер, мергежилдер-биле чепсеглээри, амыдыралчы арга-дуржулганы оюннар дузасы-биле өөредип каары уругнуң сайзыралының бот-тускайлаң онзагайын бүгү талалыг эскерери, деткири болур.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадырының чугулазы

“Тыва дыл” деп чижек өөредиглиг программа тыва улустуң амыдыралынга дүүштүр ажилдап кылдынганын үстүндө демдеглээн. Тыва – онзагай байлак бойдус-чурумалдыг, агаар бойдузу тускай, даглар-биле хүрээлеттинген бурун төөгүлүг чоннуң чурту. Тыва чурттуң чону хөй талалыг ажил-амыдыралдыг (мал, чер, аңчы, усчу-шевер...), делегей чонун кайгадыптар салым-чаяанныг оолдар, кыстарлыг. Бичии кижилерниң төрөөн черинге ынак өзеринге, тыва чоннуң амыдыралын назы-харынга дүүштүр бүгү талалыг таныштырар, өөредир, тыва дылга чугааланып билир кылдыр өөредириниң айтырыгларын программада көдүргөн.

Тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга уругларны өске кижиниң чугаазын дыңнап, чугааның уjur-утказын эскерип өөрениринге чаңчыктырар. Чоннуң чаңчылчаан ажил-ижин, ёзулалдарын таныштырары бичии улуска, ылаңгыя хоорай уругларынга, чугула. Чүге дээрге тыва дылда сөстөрниң уткаларын уруглар билбес, сөстөр чидип, уттундурарының айыылы бар. Уругларынга төрөөн дылын өөредип алыксап турар ада-ие хөй. Өөредилгениң кандыг-даа албан черлери күрүнениң, ада-иениң чагыын күүседир болганда, уругларга төрөөн тыва дылын өөредир программаны тургузары эргежок чугула апарган.

Ынчангаш школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулганы чоннуң амыдыралынга үндезилеп өөредир. Төрөөн дылды өөредириниң айтырыгларын ажилдап кылган чижек программаны кылып тура, Россия Федерациязының өөредилге-кижизидилгеге хамаарышкан хоойлу-дүрүмнеринге чүүлдештир ажилдаарынче кичээнгейни угландырган. Школа назыны четпээн албан черлеринге төрөөн дылды өөредиринге хамаарыштыр өөредилгениң федералдыг күрүне стандартызының 1.9. дугаарлыг пунктузунда мынчаар айыткан: “...өөредилге орус дылды өөрениринге шаптык тургуспайн, Россия чоннарының дылдарынга күүсеттинип болур...” [8].

Школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге уругларны кижизидери болгаш тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга ӨФКС-тиң негелделерин хандыраарынче болгаш программаның утка-шынарының кол өзөөн тургузуп турар тыва улусчу педагогиканың уруглар кижизидериниң арга-дуржулгазын негтередиринче угланган.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр программаның өөредилге-кижизидилгелиг хемчеглерин күүседиринге хамаарышкан негелделер ӨФКС ШНЧУӨАЧ-ның өөредилгениң утка-шынарын шиңгээдириниң негелделеринде кирген (РФ-тиң өөредилге болгаш эртем яамызының 2013 чылдың октябрь 17-де үнген 1155 дугаарлыг “Школа назыны четпээн уруглар өөредилгезинге хамаарышкан ӨФКС бадылаарының дугайында” дужаалдың 4-кү эгези) [9].

Уругларга бээр билиглерниң, мергежилдерниң болгаш чаңчылдарның сорулгалыг угланыышкыннары бичии кижиниң назы-харының болгаш аажы-чаңының тускайлаң психиктиг онзагайының аайы-биле уруг бүрүзүнүң бодунга хамаарышкан аажы-чаңының аянын илередиринче угланган.

Уругнун ниити сайзыралының деңнели ШНЧУӨАЧ-ниң программаларында киирген кол өөредилгелиг угланыышкыннарның чаш кижини хевирлээриниң бүгү ажыл-чорудулгазы-биле сырый холбаалыын чугулага албышаан, уруглар албан черинге кижизиттинген доозукчунун шиңгээдир ужурлуг билиг, арга, мергежилдериниң түңнелдери бооп илереттинер.

Программаның уругларга бээр билиглерниң, мергежилдерниң болгаш чаңчылдарның сорулгалыг угланыышкыннары эге ниити өөредилге болгаш ШНЧУӨАЧ-ның аразында өөредилгениң салгалдыын база тургузуп турар. Программаның сорулгалыг угланыышкыннарын боттандырганының түңнелдери 6-7 харлыг уругларның аажы-чаңының долу хевирлеттингениниң түңнелдерин илередир.

Кижини бүгү талалыг хевирлээр хүн бүрүнүң ажыл-чорудулгазы уругларның тыва чугаазын сайзырадыры, төрээн чериниң агаар-бойдузу, чоннуң ажыл-амыдыралы, байырлалдары, нзу-чаңчылдары-биле таныштырары – кичээнгей төвүнде. Кижизидилге ажылының түңнелдери кандыг болурун программаның утка-тургузуунга база назы-харга дүүштүр чоорту нарыыдадып, дес-дараалашкак кииргени-биле уругларның сайзыралының деңнелиниң түңнелдери кандыг болурун бердинген программада школага белеткел бөлүүнде турар уругларның сайзыралынга хамаарыштыр киирип турар.

Өөредилгеге хамаарылгалыг киржикчилерниң боттарының тургузуп турар кезээ

Өөредилгеге хамаарылгалыг киржикчилерниң боттарының тургузар кезээ долгандыр турар хүрээлелди уругларга шиңгээттирер, сайзырадыр база хүн бүрүнүң мөзү-шынар кижизидилгезиниң утка-шынарын боттандыраар.

Долгандыр турар чүүлдер-биле уругларны таныштырарда, тус черниң чонунун амыдыралын, ёзу-чаңчылдарын, оюн-тоглаазын, байырлалдарын, эт-херексел, эдилелдерин база өске-даа чүүлдерни кириштирер ажылдарын бердинген программада чугулалап турар.

Уругларны тыва чугаазын сайзырадыр, мөзү-шынар кижизидилгезин ШНЧУӨАЧ-ның өөредилгезиниң адырларында тускай сорулгалыг угланыышкыннары-биле чергелештир чорудары чижек программада планнатынган.

ӨФКС-тың негелделеринге дүүштүр уругларның тыва чугаазын сайзырадыр угланыышкынныг кылдынган программа өөредилгеге хамаарылгалыг киржикчилерниң боттарының тургузар кезээ кол өөредилгелиг кезээниң 40 хуузун боттандыраар. Ук хууну дүүштүр алырга, ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва чугаазын сайзырадырынга 2 шак турар ужурлуг.

I.3. ШНЧУӨАЧ-ның доозукчуларның бот-тускайлаң сайзыралының түннелдери

Школа назыны четпээн уруглар өөренир албан черлериниң доозукчуларының боттускайлаң сайзыралының түннелдери кандыг болурун ӨФКС-те мынчаар айыткан:

- ✓ арыг-шевер болурунун арга-мергежилдерин сагып билир, бодунун кадыкшылынга кичээнгейлиг;
- ✓ чазык шырайлыг, сонуургак, идепкейлиг;
- ✓ сагыш-човаачал;
- ✓ аңгы-аңгы байдалдарда улуг кижилер болгаш чажыт эш-өөрүнүн аразынга чугаалажырының дүрүмнерин сагып билир;
- ✓ бодунун аажы-чаңын туттунуп билир, корум-чурумнуг болурунун негелделерин сагып билир, үнелеп чорууру ыдыктарга хамаарыштыр бодунун арга-мергежилдерин баш бурунгаар шын углап, баштап, аайлап билир;
- ✓ бодунун база өг-бүлезиниң, ниитилел, октаргай, бойдус дугайында эге билиглери бар;
- ✓ өөредилгениң ажыл-чорудулгазының бүгү талалыг байдалдарын (ууд): дүрүм азы үлегер езугаар ажылдап билир, улуг кижини дыңнап, ооң тайылбыры езугаар ажылды күүседип шыдаар;
- ✓ назы-харынга дүүштүр бердинген угаан-медерел болгаш бодун сайзырадырынче угланган онаалганы күүседип шыдаптар;
- ✓ даалганы күүседиринге эргежок чугула арга, мергежилгелерни кылып билир.

Доозукчуларның ниити сайзыралының ниити сайзыралының түннелдери

Школа назыны четпээн уруглар албан черлерин доозуп тура, уруг дараазында түннелдери чедип алган турар:

- ✓ сонуургак, улуг улуска болгаш эштеринге айтырыгларны салып турар. Болуушкуннарның чылдагааннарын болгаш оларның уржуктарын дилеп тыварының аргаларын сонуургап турар. Бойдустуң болуушкуннарынга хамаарыштыр болгаш кижилерниң ажыл-үүлезинге дүүштүр тайылбырны бот-тускайлаң бээрин оралдажып турар;
- ✓ хайгаарал база шенелде чорударынга туралыг;
- ✓ өске кижилер-биле аразында дугуржуп алырын билир, оларның сонуургалдарын болгаш сагыш-сеткилин үнелеп билир, өскелерниң чедишкенин болгаш аштырышкынарнын деңге үлежип, сагыш човап билир;
- ✓ бодунун сагыш-сеткилин шын илередип, көргүзүп билир, бодунга бүзүрелдиг;
- ✓ долгандыр амыдыралга, ажыл-чорудулганың янзы-бүрү хевирлеринге өске кижилер болгаш бодунга шын хамаарылганы тургузуп билир;
- ✓ бодунун тура-соруун көргүзерин билир;
- ✓ аас чугаазы сайзыраңгай. Чугааның байдалынга дүүштүр бодунун сагыш-
- ✓ сеткилин, күзелдерин шын илередириниң аргаларын аас чугаазынга ажыглап билир;
- ✓ сөстөрде үннерни ылгап шыдаар. Чугааның нормаларын сагырынга

хамаарыштыр уругда эге билиг бар;

✓ хөй-ниити черинге бодун алдынып билир, чуруму эки. Ажыл-херектин бүгү чорудулгазының чурумун сагып шыдаар. Улуг улус болгаш эш-өөрүнүң аразынга харылзаа тудуп билириниң дүрүмнерин шын тудуп шыдаар;

✓ маргылдаалыг байдалдар үезинде маргышты чавылдырып билип турар;

✓ хөй-ниитиниң дүрүмнеринге болгаш негелделеринге чагыртып билир;

✓ ажыл-херектерниң аңгы-аңгы хевирлеринге, бодунуң билиинге, мергежилдеринге даянмышаан, амы-хуузунда шиитпир үндүрүп шыдаар;

✓ бодунуң дугайында, бойдус амыдыралында база чурттап турар хөй-ниити делегейиниң дугайында эге билиглери бар;

✓ уруглар чогаалдары-биле таныш;

✓ улуг тура-соруктуг, күженишкинниг;

✓ аажы-чаңы культурлуг, эвилең-ээлдек, чурум нормаларын сагып билир, ажыл-херектерниң янзы-бүрү хевирлериниң үезинде: оюн, харылзажылга үезинде, дилеп-тып шинчилээр, кандыг-бир чүүлдү хевирлээр, хол-биле тудуп кылыр таварылгада бот-идепкейлиг, бот-тускайлаң;

✓ кады ажылдажылга, эштежип ажылдаар үеде кылыр ажылды, эш-өөрнү тып алыр;

✓ ажыл-чорудулганың янзы-бүрү хевирлерин күүседир таварылгада, ылаңгыя оюн үезинде, тывызык, сагынгыр, угаанныг. Уруг янзы-бүрү оюннар ойнап тура, шынныг байдалды азы шынга дүүшкөк байдалдарны ылгап билир.

Программаның өөредиглиг адырлары болгаш уругларның тыва чугаазын сайзырадыр өөредилгениң адырларының интегративтиг харылзаалыының онзагайы

Бердинген программада ШНЧУӨАЧ-ның программаларында беш өөредиглиг адырларының (образовательные области) угланышкыннарын тыва үлегер домактарга үндезилеп тургускан [3]. ШНЧУӨАЧ-ның тускай онзагай байдалынга дүүштүр вариативтиг ажылчын программаны тургузарын чижек өөредиглиг программада көрдүнүп турар.

Образовательные области	Өөредилгениң адырлары	Тыва чугаа сайзырадырының угланышкыннары
Социально-коммуникативное развитие	“Ниитилелге харылзажырын сайзырадыры” (Хөй-ниити болгаш кижилер аразынга чурум сагырының нормаларын болгаш дүрүмнерин сагып өөренирин кижизидип сайзырадыры)	«Ада сөзүн ажырып болбас, Ие сөзүн ижип болбас»
Познавательное развитие	«Билигни (чаа чүүлдү) шингээдирин сайзырадыры»	«Күзээнин чедер, Сураанын тывар»
Речевое развитие	«Чугаа сайзырадыры»	«Чечек черде, чечен менде»
Художественно-	«Уран чүүл, эстетиктиг	«Сагышты ыры-биле ажыдар,

эстетическое развитие	сайзырадылга» (уран чүүлдүн хевирлеринге даянып, иштики сагыш-сеткил сайзырадыры, байлакшыдары»	Чаяанны ажил-биле ажыдар
Физическое развитие	“Күш-дамыр сайзырадылгазы”	“Турза – узун, Тутса – мөгө”

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга чүглө “Чугаа сайзырадыры” деп адырга күүсеттинери болдунмас дээрзи билдингир. Ынчангаш школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге өөредилге-кижизидилгениң уткалыг кезээнде беш угланышкыннарның аразында шупту сырый харылзааны сөс тургузуп турар болганда, уругларның чугаазын тыва сөс курлавыры-биле байыдар, аас чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга үстүнде беш угланышкыннарның өзээ болуп, уругну бүгү талалыг кижизидип сайзырадыр ажил-чорудулга-биле чергелешкек чоруттунар.

Кижиниң кижизиттингениниң, сайзыралының деңгелин тодарадыр бир кол демдек чугаа, домак болганда, ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга “Чугаа сайзырадыр” угланышкындан аңгыда, өске арткан дөрт угланышкын-биле холбаалыг чорударын сүмелеп кирип турарының чылдагааны ол.

«Ниитилелге харылзажырын сайзырадыры»

«Ада сөзүн ажырып болбас»

Хөй-ниити болгаш кижилер аразында чурум сагырының нормалары дүрүмнери болгаш ажил-чорудулга уругларны, бир дугаарында, ниитилелге (хөй улус аразында) бодун шын алдынарын, бодун долгандыр кижилер-биле шын харылзажып өөрениринче кичээнгей салыр; ийиде, улуг, биче-даа кижилер-биле чугаалажып тура, доктааттынган өй-чижек, үлегерлер бар дээрзин уругларга билиндирип, тыва улустуң хүндүлээчел аажы-чаңыга кижизидери бооп турар. «Авай», «ачай», «угбай», «акый», «дуңмай», «кырган-авай», «кырган-ачай» дээн чергелиг өске-даа төрөл харылзааларга хамаарышкан сөстөрни ажыглаар кылдыр чаңчыктырар.

Хөй-ниити черлеринге, чон аразында харылзажылганың доктааттынган өй-чижектерин сагып өөренирин уругларга чажындан тура тыва улустуң ёзу-чурумунга даянып кижизидерин программада чугулалап турар.

Бичии бөлүктүң уруглары бодунга, эш-өөрүнге эки хамаарылгалыг болурун, өг-бүлезинге, хөй-ниити черлеринге боттарын шын ап чоруурунун эге дүрүмнерин, нормаларын билип эгелээр. Улуг улустуң сөзү, негелдези уругнун чурумунун хевирлеттинеринге, чоорту бот-башкарнып, чүвени шингээдип сайзыраарында дузалыг база сеткил-сагыштын чугула талаларын хевирлээр болганда, тыва улусчу кижизидилгениң байлак дуржулгазынга даянган оюннар херек кырында амыдыралчы чижектерге боттандыраар.

Ортумак бөлүктүң уруглары бичии бөлүккө шингээдип алган харылзажылганың нзу-дүрүмнерин баяк шингээди, оларны сагып, улуг кижилерге, бичии дуңмаларында хамаарышкан көргүзүглерге киржир, уруглар садында эрттирер янзы-бүрү оюн-тоглааны боттандыраар.

Улуг бөлүктүң болгаш школа кирер бөлүктүң уруглары хөй-ниити болгаш кижилер аразында чурум сагырының нормаларында болгаш дүрүмнеринге чагыртып, бодунун аажы-чаңын, дыл-домаан бот-хуузунда хайгаарап өөрениринге чаңчыгар. Угаап

боданырын, долгандыр турар кижилерге кичээнгейлиг, сагыш човангыр болурун болгаш бодунуң кылган эки чүүлдери-биле долгандыр кижилерни өөртүп, бодунуң сонуургаары ажыл-чорудулганы, солун ажылды тып, эш-өөрү-биле ону сайгарып, түңнээринге кижизиттинер.

Тыва чоннуң уруглар дээш “экини күзеп, четпес шынарлардан, багай чаңчылдардан адырлып алзын дээн чаагай күзел, чылыг сагыш човаашкынның” эге таваа салдынар. Долгандыр кижилерниң сөс-домаан дыңнаары, чагыг-сүмезин күүседери, оларны хүндүлээри кижизиг шынарның, биче сеткилдин, дыңнангыр болурунуң херечизи болур.

Хөй-ниити болгаш кижилер аразынга чурум сагыырының нормаларынга болгаш дүрүмнеринге чагыртып, тыва ёзу-чурумда улуг улустуң дилээн күүседип, хоржок деп кортпактаанын, көгүткенин, ыяттырганын билип, уруглар чажындан-на кижизиттинген турарын программада чугулалап турар.

«Чугаа сайзырадылгазы»

«Чечек черде, чечен менде»

Долгандыр турар кижилер-биле шын харылзаа тудуп өөренириниң болгаш культурлуг аажы-чаңны уругларга хевирлээриниң бир чугула аргаларының бирээзи аас чугаазы, дылы сайзыраңгай, чечен-мерген болурунга уругларны сайзырадып кижизидери болур. Улуг улустуң чугаалап азы номчуп бергени солун чугааларын, чогаалдарын сактып ап, чамдыктарын шээжилеп алыр арга-шинекти бичии уругларга бээр. Хөй чүве сактып ап, чугаазын чаа сөстөр-биле курлавырлап чорууру уругларның угаан-медерелиниң сайзыралын быжыктырар, келир үеде мерген угаанныг, чазык-чаагай аажы-чаңныг болуп өзеринге салдарлыг.

Төрээн (тыва) дылын дамчыштыр уругларны чер-чуртунга, өг-бүлезинге ынак болурун, “Тываның үндезин чурттакчызы мен” деп чоргааралды оттуруп билиндирери уругларның тыва чугаазын сайзырадыр сорулгазының кол угланыышкыны болур. Үндезин төрээн (тыва) дылы өске дылдарны өөренириниң болгаш өске чоннуң культуразын билип алырының дөзү болур дээрзин ада-иеге таныштырар.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадырынга тыва улустуң аас чогаалы, уруглар чогаалы, уран чүүлдүң хевирлери улуг салдарлыг.

Чогаал маадырларының аажы-чаңын эскерип, улуг улустуң дыл-домаан өттүнүп, чечен-мерген чугаалап, угаап боданырын делгемчидерин уругларның дыңнаан чогаалдары хевирлээр.

“Уран чүүл, эстетиктиг сайзырадылга»

«Сагышты ыры-биле ажыдар, чаяанны ажыл-биле ажыдар»

«Уран чүүл, эстетиктиг сайзырадылга» (художественно-эстетическое) уругнуң салым-чаяанын эскерип, деткиир, сайзырадыр. Уран чүүлдүң аңгы-аңгы хевирлери: чурулга, танцы-сам, ыры-хөгжүм, шиилер дузазы-биле биле уругларны чараш аажы-чаңга, мөзү-бүдүшке хевирлээри.

Уругларның аас чугаазын сайзырадырынга тыва чоннуң уран чүүлүңгө даянып, ооң янзы-бүрү хевирлерин сеткил-сагыжындан чарашсынып, үнелеп билирин хевирлеп кижизидери бо угланыышкында кол черни ээлеп турар. Чараш чүүлдү эскереринге, мөзү-шынарны сайзырадырынга, чараш аажы-чаңга кижизидеринге национал культураның бүгү хевирлери кижизидикчи салдарлыг: аас чогаалы, хөгжүм, ыры, сам болгаш хол-биле кылыр ажылдар, каасталга болгаш оон-даа өске. Уругларның чарашты эскерип, уран чүүлдүң хевирлерин сонуургаар, боттарының шаа-биле чогаадыкчы ажылдарны күүседип,

чогаадып, бодунуң холу-биле кылып өөрениринче кичээнгейни кижизидикчи башкылар углаар.

Уран чүүлдүң бүгү хевирлерин хар-назынынга дүүштүр уругларга таныштырар, оларның сонургалын оттурар оюннар уругларның тыва аас чугаазын байыдары-биле холбаалыг болур. Шингээдип ап турары сөс курлавырының утказын медереп билиринге чедир ыры-хөгжүмнүң салдары, аас чогаалының сүүзүннүү, төрөөн чериниң агаар-бойдузу, ада-өгбениң ажил-амыдыралы уругларның төрөөн черинге ынаан, чоргааралын улам ханыладыр база Тыва чуртунуң дугайында билиин делгемчидер.

Өгбелерниң бурун уран чүүлү – өпей ырыдан эгелээш, хөгжүм херекселдерин танып билири, чугаазынга ажыглап өөренири эстетиктиг кижизидилгениң эгезин салыр.

Тыва улустуң ус-шевер ажил-ижи-биле таныжылга, оларны кылып өөрениринге чугула херек херекселдерниң ат-сывын билири, уругнуң келир үезинде ус-шевер ажилдарга сонургалын бедидер.

«Билигни (чаа чүүлдү) шингээдирин сайзырадыры»

«Күзээниң чедер, сураанын тывар»

«Долгандыр турар билигни (чүүлдү) шингээтирип сайзырадыры» бичии кижиниң бодун долгандыр турар делегейни шингээдип эгелээриниң дөзүн салыр. Чижеглеп чугаалаарга, өг дижик. Тыва кижиниң өө – бир улуг делегей, ханы философия. Өг иштиниң эт-херекселиниң турар чери, ужур-утказы безин онзагай, өг ээлериниң олуду, хүлээлгелери дээш оон-даа өске чаш кижиниң өөренип, билип алгы дег чүүлдери-ле хөй. Тываның бойдус чурумалы, оът-сиген, аң-мең дугайында медээ уругларның билиин делгемчидер.

Угаан-бодал кижизидилгези амыдырал-биле дорт харылзаалыг. Хүн бүрүде бүгү чуртталгазының дургузунда кижиниң угаанын чаа билиг байыдар, сайзырадыр.

Уруглар чоннуң октаргай, делегей, бойдус, чаңчылчаан ажил-агыйының дугайында назы-харынга дүүштүр чоорту таныжып, бодунуң амыдыралын аайлап-башкарнып өөрениринге оюннарның дузазы-биле шингээдип эгелээр.

Тыва улустуң ажил-амыдыралының дугайында чаа медээлерни оюннар, көргүзүглер дузазы-биле таныжып тура, уруглар агаар-бойдус болуушкуннарының, аң-мең, куштарның, үнүштерниң амыдыралында онзагай чүүлдер-биле таныжар, эскерип өөренир, чаа билиглерни боттарынга сиңирип аар.

Чаа чүүлдерни шингээдиринге сонургал уругларның сагынгырын, тывызыын, эскериичелин сайзырадыр.

Төрөөн чериниң чечек-чимизин, оът-сигенин, аң-меңин, балык-байлаан, девискээрин, чонунуң ажил-амыдыралын, ыры-шоорун, оюн-тоглаазын өөренири уругларның угаан сайзырадырының бир үндезини болур.

Кожа-хелбээ чурттап чоруур чоннарның үндезин культуразы-биле таныжыры – хөй янзы билигни чыып, шингээдип алырының аргазы, чугаа сайзырадырының солун ажил-чорудулгазы. Чаа билигни шингээдир.

Угаан-бодал кижизидилгези уругларның назы-харынга дүүштүр чоорту чорудар ажил болганда, билиглерни амыдыралчы үлегер-чижектер-биле, чаа үениң медээ-коммуникативтиг аргаларын ажыглап тургаш өөредип, сайзырадырын чаа үе негеп турар.

Долгандыр турар билигни (чүүлдү) шингээдип тура, уругларның чугаазын чаа тыва сөс курлавыры-биле байыдар, национал бот-чоргааралды кижизидикчи башкы оттурар.

“Күш-дамыр сайзырадылгазы”

“Турза – узун, тутса – мөгө”

“Күш-дамыр сайзырадылгазы” уругнуң кадык-шыырак өзериңиң таарымчалыг байдалдарын тургузуп берип, кадык өзериңге чүнү сагыырын, кандыг дүрүмнер барын оюннар болгаш көргүзүгүлүг кичээлдер дузазы-биле тайылбырлап таныштырар. Тыва чоннуң уругларның күш-дамырын сайзырадырынга оюннары чүгле кадык-шыырак болурунга таарымчалыг эвес, угаан-бодал хевирлээринге салдары улуг.

Күш-дамыр сайзырадылгазы уругларның чүгле күш-шыдалын дадыктырып быжыглаарындан аңгыда, амыдыралдың берге шылгалдаларын ажып эртеринге белеткээр.

Күш-дамыр сайзырадылгазы уругларның шимченгир, кашпагай, тудунгур, сагынгыр-тывызык болурун хевирлээр. “Матпаадыр” деп номнуң ужур-утказы уругларны сайзырадырынга эргежок чугула үндезин боор.

Тыныш органнарын сайзырадырынга “Узун тыныш”, кичээнгейлиг, кашпагай, шыырак болурунга “Үш мөөрей” мөөрейлер эрттирери уругларга солун боордан аңгыда, кадык болурунга кончуг ажыктыг. Ынчангаш тыва улустуң ёзу-чаңчылдарында уругларның кадык өзериңге таарымчалыг байдалдар хөй. Тыва улустуң оюннарын өөредери, оюннар, беседа болгаш оон-даа өске аргалар дузазы-биле чорудары солун болгаш ажыктыг.

Уругларның күш-дамыр сайзырадылгазы күш-ажыл, мөзү-бүдүш, эстетиктиг кижизидилгелер-биле сырый холбаалыг. Тыва улустуң сүр-күчүзүнүң оюннарын өөренип тура, уругларның чугаа культуразы сайзыраар, сөс курлавыры байыыр.

«Тыва дыл» деп чижек программа ёзугаар школа назыны четпээн уруглар назы-харының онзагайларын барымдаалап бердинген темаларны шиңгээдирин кичээнгейге алыр.

Программаны шиңгээткенинге хамаарыштыр уругларның чедип алыр ужурлуг билигни, мергежилдерни, чаңчылдарны канчаар хайгаараарының аргаларын программада киирген.

Уругларның назы-харынга дүүштүр психологтуг хайгаарал доктаамал чорутунар болгаш программаны шиңгээткениниң түннээр кезээнде хайгааралдарны канчаар чорудуп болурунун чижектерин киирген Уругларның интегративтиг сайзыралының бот-тускайлаң, ниити хевирлеттингениниң деңгелин илередип болур аргаларның чижектерин сүмелеп киирген (капсырылга 3).

Эге школаның өөреникчилериниң өөредилге ажыл-чорудулгазының үезинде чаа медээни билип алырының, ооң утказын шын угаап шыдаптарының арга-шинээн илередириниң метапредметтиг түннелдерин киирген. ШНЧУӨАЧ-ның школа баар белеткел бөлүүнге ажыглаарын сүмелеп киирген. Уругларның сайзыралын хайгаарап турар кижизидикчи башкыга уругнуң сайзыралының дугайында характеристика кылырынга ажыглаттынар (капсырылга 2).

I.4. Программаны күүседиринге таарымчалыг байдалдар болгаш доозукчуларның төрээн (тыва) чугаазының сайзыралын илередириниң аргалары

Уругларның төрээн (тыва) чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга ШНЧУӨАЧ-ның материал-техниктиг болгаш өөредилге-методиктиг хандырылгазындан кончуг хамааржыр. Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр, бүгү талазы-биле деткир ажыл

кижизидикчи башкыдан тыва чоннуң ажыл-амыдыралын болгаш тыва дылды эки билирин база негээр.

Уругларның назы-харының, сайзыралының деннелиниң аайы-биле ажылдаарыңа таарымчалыг эт-херекселдер, ном-дептерлер чугула херек болганда, тыва чугаа сайзырадарыңа эргежок чугула көргүзүг материалдары-биле садик хандыртыңган турар ужурлуг. Тыва улустуң аас чогаалыңа, ажыл-амыдыралыңа болгаш өске-даа онзагай талаларыңа хамаарышкан номнар-биле ШНЧУӨАЧ-ны чепсеглээри чугула.

Орус болгаш тыва дылга темаларны чергелештир өөредип чорудары – тыва дылын шуут билбес уругларга сонуургал оттурарының бир таарымчалыг аргазы. Ийи дылга темалар чергелештир чоруп турар болза, деннелге методу-биле уругларның аас чугаазын сайзырадыр ажылды чогуумчалыг чорударының эптиг аргаларын башкылар тып аар. Тыва, орус болгаш өске-даа дылдарның аас чогаалында чоокшулашкак болгаш ылгавырлыг талаларын уругларга таныштырар ажылдарны чорударыңа база-ла өңнүг, чараш чуруктарлыг номнар хереглеттинер, орус дылдан тыва дылче бичии уруглар чогаалдарының очулгалары эргежок чугула болу бээр.

Уругларның тыва чугаазын бүгү талалыг сайзырадыр таарымчалыг байдалдар тыва улустуң угаан-бодал, мага-бот сайзырадыр, ажыл-ишчи угланыышкынның оюннарын таварып эртер. Оюн бүрүзү уругнуң аас чугаазының сайзыраарыңа, өске кижилер-биле *харылзажырыңа* база сөстөрни, домактарны чугааның утказыңа дүүштүр *билип, ажыглап өөрениринге таарымчалыг* болурун кижизидикчи башкы тургузуп бээр.

Школа назыны четпээн уруглар өзүлдезиниң назы-харыңа дүүштүр кижилер-биле харылзажырының үнелиг чүүлдеринге башкы бичии кижини кижизидип хевирлээр: чоннуң ниити культуразыңа хамаарышкан сагылгалар, негелделер, хоруглар сагып өөренири, ниитилел амыдыралыңа дүүшкен дүрүмнер, улугларга, эш-өөрүңге база бодунга камныг болуруңа бодун белеткээр дээш о.ө.

Уругларның чараш мөзү-шынары, аас чугаазының, дыл-домааның эвилең-ээлдээ төрөөн черинге, ада-иезинге, акы-дуңмазыңа, ада-чуртунга ынакшылыңдан; кээргээчел, ак сеткилдиг, сагыш човаачал, хүндүлээчел аажы-чаңныңдан; таныыр-даа, танывас-даа кижилерге чоок, сагыш-човаачал сеткилинден база аңгы-аңгы чоннар-биле найыралдыг болуруңа кижизиттингениңден илерээр.

Төрөөн дылыңдан аңгыда, өске чоннарның дылын өөренири чугула дээрзин уругларга чажыңдан билиндирер, орус болгаш өске-даа дылдарны өөренири, билири кижиниң ниити культуразының деннелиниң бедин бадыткаар. Бедик культуралыг кижини, бир дугаарыңда, төрөөн дылын билген турар ужурлуг деп чүвеге уруглар кара чажыңдан кижизиттинер ужурлуг, ук байдал уругнуң быжыг хамааты туруштуг бооп өзөринге салдарлыг.

Тыва чоннуң ниити культуразы, дылы, ажыл-амыдыралының онзагайы уругларны төрөөн дылыңа чугаалап өөредириниң өзээн тургузуп турар.

ШНЧУӨАЧ-га хамаарыштыр өөредилгениң федералдыг күрүне стандартыңда чугаа сайзырадырының аргаларын мынчаар допчулай айыткан: харылзажылганың культурлуг байдалдары, төрөөн дылын өөредилгениң ажыл-чорудулга үезинде шингээттирери, улуг кижилер-биле харылзажылга байдалы, өөредилге программаның өске угланыышкынның адырлары-биле холбаштырары, уран чурулга, музыка, театр болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери база уран чечен чогаал-биле холбаалы.

ШНЧУӨАЧ-ның доозукчуларының төрөөн (тыва) чугаазының түңнелдерин илередириниң чижек онаалгаларын, аргаларын капсырылгада киирген (капсырылга 1).

ШНЧУӨАЧ-га мониторинг эрттирериң айтырыглары болгаш уругларның тыва чугаазын шиңгээткениниң деңнелин тодарадыр онаалгаларның (мониторинг) хевирлери

Уругларның тыва чугааны шиңгээткениниң деңнелин тодарадыр ажылдар дараазында ажыл-чорудулгаларны кылырының таваан салыр.

1. Кижизидикчи башкыларга болгаш ада-иелерге методиктиг сүмелер ажылдап кылыры.

2. Уруглар-биле ажылдаар кижизидикчи башкыларның өөредилге кижизидиглиг планынга эдилге, немелделер кириери.

3. Уругларның психологтуг сайзыралының деңнелин катап тодарадыр сорулгалыг эрттирери база башкының үре-түңнелдиг ажыл-чорудулгазын илередип, үнелел бээри.

ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва чугаазын, сайзыралын хайгаараар (мониторинг) ажылдарның белеткел ажылдарын канчаар чорудуп болурунуң база программаның сорулгазынга, сорулга боттандыраар методиктиг айтырыгларны “Методиктиг сүмелер” номунда кириген.

I.5. Уругларның идепкейин болгаш бот-тускайлаң чоруун деткиир сорулгалыг угланыышкынар

Идепкейлиг чорууру – чараш аажы-чаң. Уругнуң бодунга идепкейни оттурарының аргалары [2]:

1. Чаа ажыл-херекти туралы-биле кылырынга иштики сонuurгалын оттурары, деткири.

2. Бот-тускайлаң, идепкейжи болуру, түңнелди баш бурунгаар даап бодап билири.

3. Эгелекчи ажыл-чорудулгага идепкейли, чаа ажыл-херекче күүседиринге сонuurгалды, чаа идеялиг бодалды боттандыраарынга долгандыр эш-өөрнү кириштири.

Өөредилгениң федералдыг күрүне стандартының тодарадыр турары уругларның идепкейин болгаш бот тускайлаң чоруун деткириниң сорулгалыг угланыышкынары:

- уруглар хөй-ниити черлеринге, уруглар садынга культурлуг аажы-чаңның дүрүмнерин өске кижилерниң сагындырыы чокка күүседиринге чаңчыккан, бот идепкейин болгаш бот тускайлаң чоруун культурлуг алдынып билиринге көргүзүп турар;

- эш-өөрү, улуг улус-биле ээлдек чугаалажырының дүрүмнерин билир, бодунуң бодалын, дилээн, эскергенин тодаргай чугаалаарынга чаңчыккан;

- дыңнаанын, көргенин, билгенин эт-херекселдерниң, болуушкуннарның аттарын шын адап тургаш, тодаргай чугаалаарын билири;

- төрөөн дылының чугаа үннерин шын, тода адап билири;

- тыва чугааны дыңнап өөрениринге белени, ажыглаар сөстөрниң курлавырын чүвелер аттары, оларның демдектери, болуушкуннар болгаш оларның шынарын илереткен сөстөрни шиңгээдип ап турары;

- оюннар өөредилгениң бүгү адырларының кол өзөөн тургузуп турар, янзы-бүрү оюннар үезинде тыва дылга харылзаалыг чугааны уругларның эки чорудуп билири;

- шынчы, дыңнангыр, эвилең-ээлдек, кээргээчел сеткилдиг, улугларны хүндүлээр, бичиилерге дуза кадарын билири;

- чурттап турар чериниң дугайын эки билир, ада-иези, төрелдерин таныыр, адаиезиниң, чоок кижилериниң чүнү кылып турарын билири;

- оюн, харылзажылга, долгандыр турар чүүлдерге хамаарыштыр сонuurгап-шинчилээр болгаш өске-даа ажыл-чорудулгага сонuurгалдыы, кады ажылдажылга үезинде бодунга тааржыр кандыг ажылды шилип алырын шилип шыдаары;
- чурттап турар чериниң үнүштериниң, дириг амытаннарының дугайында билир, оларга ынак, камгалап, хайгаарарын билири;
- улуг кижилерниң, башкыларының даалгазын бодунуң шааа-биле шынарлыг, кызымаккай күүседип шыдаары;
- шыдамык аажы-чанныг, хөй-ниитиниң корум-чурумунуң сагыыр дүрүмнеринге хамаарыштыр бодун шын алдынып, бадунуң аажы-чаңын быжыг тудуп шыдаар угаанныы;
- бот хуузунга хамаарышкан арыг-силиг болурунун дүрүмнерин сагып турары;
- кандыг-бир билдинмес айтырыгга хамаарыштыр эш-өөрүнге, улуг кижилерге айтырыгларны сагыыр ужурлуг дүрүмнерге чагыртып, сонuurгак чоруун көргүзүп, дидим, шын салып билири;
- мага-бодун дадыктырарынга ынак, авангыр, шыдамык болурунга белени.

II. ПРОГРАММАНЫҢ УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ

Ниити чүүлдер

ШНЧУӨАЧ өөредилгениң уругларның тыва чугаазын сайзырадыр программа ада-ниениң чагыын, негелделерин хандырар сорулгалыг болгаш дараазында өй-чижек доктаал-саавырларга дүүштүр тургустунар:

1. Закон Российской Федерации “О языках народов Российской Федерации” от 29.12.2012 г., № 273-ФЗ.
2. Закон Российской Федерации “О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального Закона “Об образовании в Российской Федерации”, от 03.2018 г, № 317-ФЗ.
3. Примерная основная образовательная программа дошкольного образования. Одобренное решением Федерального учебно-методического объединения по общему образованию (протокол от 20 мая 2015 г. №2/15).
4. Указ Президента РФ от 1 июня 2012 г. № 761 "О Национальной стратегии действий в интересах детей на 2012 - 2017 годы"
5. Конвенция о правах ребенка (от 20.11.1989).
6. Приказ Министерства образования и науки Российской Федерации (Минобрнауки России) от 20 сентября 2013 г. N 1082 г. Москва "Об утверждении Положения о психолого-медико-педагогической комиссии”.
7. Методического письма Министерства образования РФ от 25 марта 1994 г. №35М «Об организации взаимодействия образовательных учреждений и обеспечении преемственности дошкольного и начального общего образования».
8. Письма Министерства образования РФ от 02 июня 1998 г. № 89/34-16 «О реализации права дошкольных образовательных учреждений на выбор программ и педагогических технологий».
9. ОТ РОЖДЕНИЯ ДО ШКОЛЫ: Примерная общеобразовательная программа дошкольного образования / Под ред. Н.Е. Вераксы, Т.С. Комаровой, М.А. Васильевой.3-е изд., испр. и доп. – М.: МОЗАИКА-СИНТЕЗ, 2014. – 368 с.
10. Федеральный государственный образовательный стандарт дошкольного образования. ФГОС ДО. Приказ Министерства образования и науки РФ от 17 октября

2013 г. N 1155 "Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта дошкольного образования. Программаның ужур-уткалыг кезээ Тыва Республиканың девискээринге ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулганы тыва чоннуң үндезин культуразыңга, ажыл-амыдыралының болгаш агаар-бойдузунуң онзагай талаларын өөредилгениң беш өөредиглиг адырының сорулгаларын тыва чугаа сайзырадыр угланыышкынныг боттандыраарыңче кичээнгейни углаан.

II.1. Тыва улусчу педагогика болгаш ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва чугаазын сайзырадырының айтырыглары

“Ада-өгбелерниң, бүгү-ле мурнуку салгалдарның кылып бүдүргени материалдыг байлактарын, угаан-бодал эртинелерин аныяк салгалдар база кижизидилгениң болгаш өөредилгениң дузазы-биле шингээдип алыр аргалыг. Улуг кижилер, ада-иелер уругларны өөредип, кижизитпес, күш-ажылга чаңчыктырбас, амыдыралга белеткевес болза, кижиниитилели чүгле сайзыравайн баар эвес, харын-даа буурап дүжүп болур” деп сураглыг эртемденнер К.Б.Салчак, Л.П.Салчак “Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези” деп ажылында демдеглеп бижээннер. [5, ар.11].

Чоннуң амыдыралчы дуржулгазын, мерген угаадыгларын уруглар кижизидилгезиниң ажыл-херээнге кириштирери салгалдар аразының сырый харылзаалыын боттандыраар, төрөөн дылын, төөгүзүн өөренириниң чугулазын илередир. Ниитилелдиң бурунгаар шын хөгжүүрүңге чоннуң мөзү-шынарының эки талаларын кижизидилге ажыл-херээнге кириштирери бөгүнгү амыдыралдың негелдези болу берген.

Уругларның аажы-чаң культуразын кижизидеринге төрөөн дылының салдары улуг, “чоннуң үлегер домактары кижизидилгениң кол-кол сорулгаларын айытпышаан, чоннуң чаагай мөзү-шынарже чүткүлүн тодарадып турар”, “кижизидилге нарын, янзы-бүрү угланыышкынныг, аңгы-аңгы талаларлыг дээрзин тыва дылда педагогиктиг термин уткалыг хөй-хөй сөстөр, домактар херечилеп турар: кижизидер, азыраар, өстүрер, доруктурар, карактаар, деткиир, сагыш салыр, чаңчыктырар, сургаар, чагыыр, угаан киирер, шыдал киирер, өөредир дээн болгаш оон-даа өске сөстөр уругларның өзүп, доругуп, кижини болурун дорт илередип турар” [5, ар. 19].

Тыва улусчу кижизидилгеде уругларны бүгү талалыг кижизидериниң айтырыы ханы уткалыг. “Азыраар, доруктурар, өстүрер, сагыш салыр дээн сөстөр ниити кижизидилгеге, ада-иелерниң, улуг кижилерниң хүлээлгелеринге хамаарышкан. А угаан киирер, күшшыдалдыг болдураар, төлептиг, чаагай аажы-чаңныг кылдыр, кежээ, ажыл-ишчи чорукка чаңчыктырар дээн сөстөр болгаш домактар кижизидилгениң хөй янзы утка-шынарын, талаларын көргүскен. Ол ышкаш чассыдар, эргеледир, көгүдөр, кончуур, сургаар, чагыыр, сүмелээр, кортпактаар, ыяттырар, хыйнаар дээн чижектиг сөстөр улусчу педагогиканың арга-мергежилдерин, хемчеглерин уругларга кижизидикчи салдар чедирер аргаларын илереткен” [5, ар.19].

К.Б.Салчак, Л.П.Салчак оларның “Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези” деп ажылының утка-шынары XXI-ги вектиң өөредилге-кижизидилгезиниң чаа методтары, уруглар-биле ажылдаарының уг-шии, таарымчалыг байдалдар тургузар аргалары-биле чергележип турар. “Уругларның тыва чугаазын сайзырадып, аныяк өскенни деткип,

оларны чөптүг, шынныг сөс-домак-биле чагып дузалаарыңга ... ажы-төлдүн кижиге болуп доругуп өзөринге, кижилер-биле аралажылга-харылзааның эргежок чугулазын күштүү-биле угаадып, айтып кижизидеринге чоннун үлегер домактары” кайгамчык дээштиг.

Тыва чон эвилең-ээлдек, хүндүлээчел, эриг баарлыг, кээргээчел, дузааргак, кежээ, мерген угаанныг. Кижилерниң назы-харын барымдаалап, оларның онзагай шынарларын эскерип, кижизидилгениң аргазын таарымчалыы-биле боттандырып чораан. Улусчу педагогиканың алыс-ла кол үзел-бодалы уругларны келир үеге белеткээри бооп турар.

Ынчангаш “Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр” угланышкынныг программаны тургузуп тура, оон бир кол үндезини кылдыр тыва улусчу педагогиканың бүгү талалыг: угаан-бодал, күш-дамыр, мөзү-шынар болгаш оон-даа өске угланышкыннарының уругларның чараш мөзү-шынарлыг өзүп доругарыңга салдарлыын чугулага ап кириштиргениниң барымдаазы ында. “Уругларны угаан-бодалдыг, ажылишчи, мөзү-бүдүштүг кылдыр кижизидер дугайында тываларның үзел-бодалдары, аргамергежилдери хөй-хөй салгалдарның төлээлекчилериниң чогаадылгазы, угаан-бодал талазы-биле байлааның эртинези болур” [5, ар.150].

“Кижиге төлү бодунуң нзулуг кижиге деп дээди чаяалгазыңга төлөптиг болур дизе, бодунуң хар-назыныңга дүгжүп чогуур аажы-чаңныг, угаан-сарыылдыг, тодаргай сайзыралдыг болур ужурлуг” [6]. Кижиниң кижизиг мөзү-бүдүжүнүн хевирлеттинери оон назы-харының онзагайларындан хамааржыр. Бичии кижиниң ниитилелге – улус аразыңга алдынып билиринден, бодун долгандыр турар чаа чүүлдерни шингээдип ап турарындан, ада-иениң уругнуң кижизидилгезинче кайы хире сагыш салып турарындан уругнуң сайзыралының деңнели тодараар.

II.2. Программада уруглар өөрөдилгезиниң адырлары болгаш тыва чугаа сайзырадыр угланышкыннар

II.2.1. НИИТИЛЕЛГЕ ХАРЫЛЗАЖЫРЫН САЙЗЫРАДЫРЫ

“Ада сөзүн ажырып болбас, ие сөзүн ижип болбас”

Сорулгазы: хөй-ниити черлеринге бодунуң чурумун шын тудуп, база кандыг-даа байдал тургустунуп келгенде, кижилер-биле таарыштыр чугаалажырыңга чаңчыктырары, чараш мөзү-бүдүшкө уругну кижизидери, бот хуузунуң сайзыралыңче кичээнгейин угландырып билирин сайзырадыры, тыва дылдың сөс курлавырларын уругларга өөредери.

Улуг бөлүк (5-6 харлыг уруглар).

“Төрөөн Тывам – байлак чуртум”

Кижизидикчи башкының, ада-иезиниң, медээ-харылзаалыг чепсектер (телевидение, радио, интернет) дузазы-биле бодун долгандыр турар делегейниң дугайында медээлер-биле таныжып, чаа чүүлдерни шингээдип ап, дыңнаан чүүлүн чугаазыңга ажыглап, дамчыдып турар. Аас чугаазында сөс курлавыры чаа тыва сөстөр-биле байып турар.

Чоок кижилеринге хамаарыштыр хүндүлел аттарын билир, оларның дугайында кыска чугааны тургузуп шыдаптар.

Тыва дугайында билии делгемчип, Тываның картазындан кожууннарны көргүзүп шыдаар. Тывада кандыг байлактар барын чуруктар көрүп, башкының беседазы болгаш экскурсиялар үезинде таныжар, сактып ап турар.

Тыва улустуң ажил-ижин билир, чуруктар дузазы-биле улуг эвес харылзаалыг чугааны тургузуп шыдаптар.

Тыва улустуң ажил-амыдыралынга, төрөөн черинге, ёзу-чаңчылдарынга тураскааткан чогаалдарга, тоолдарга, йөрээлдерге дүүштүр сценажыткан оюнкөргүзүглерге киржип, дыл-домаан сайзырадып турар.

Төрөөн чурт дээрге аалы, өг-бүлөзи, ада-иези, дөргүл-төрели деп билиишкинни угаап-медереп турар. Тыва чугааның аянынга дүүштүр (сөстөрни адаарының онзагайы (сөс эгезинге чүве аттарын дүлейзимээр үн-биле илередири: д- [т] , б-[п]); сөстөрде ударение сөөлгү слогта дээрзин билип ап турар, нарын сөстөрни шын адаары, домактарны тургузарының онзагайы) чугааланырын билип турар.

Бердинген темага (чурукка хамаарыштыр, дыңнаан чогаалынга дүүштүр) монолог чугааны тургузуп турар.

Диалог, хөй кижини аразында чугаага киржип турар, бодунуң билиин, медээзин дамчыдып турар. Дес-дараалаштыр чыскаап каан сюжеттиг чуруктарга таарыштыр улуг эвес харылзаалыг чугааны тургузуп турар.

Бодунуң көргөнин, дыңнаанын, хайгаарылын тыва дылга чедимчелиг чугаалап турар.

Тыва чечен чогаалга сонургалдыг, тоолдардан үзүндүнү чедингир, уран (деңнелгелерлиг, эпитеттерлиг), аянын чугаалаарынга ынак. Рольдап ойнаарынга сундулуг. Тыва улустуң төрөөн чер дугайында үлегер домактары, ырылары, тывызыктары-биле таныш, күүседип турар.

Оюннар (сюжет-рольдуг болгаш оон-даа өске) дузазы-биле уруглар тыва аас чугаазын сайзырадыр, тыва шүлүктөрни, орус болгаш өске чоннарның тыва дылда очулдуруп каан чогаалдарын сонургап дыңнаар, эдерти чугаалаар.

Номчаан чогаалдарын эдерти чугаалап, сактып алганы-биле чуруктар чуруп, чурукта чүнү көргүскенин боду тайылбырлап өөренир.

Бодунуң болгаш өскелерниң кылдыныынга хамаарылгазын илередип шыдаар. Сөс курлавыры байып, домактарны, харылзаалыг чугааны делгеренгей кылып турар.

II.2.2. БИЛИГНИ (ЧАА ЧҮҮЛДҮ) ШИҢГЭЭДИРИН САЙЗЫРАДЫРЫ

“Күзээнин чедер, сураанын тывар”

Сорулгазы: уругларның өөренип турар темазынга дүүштүр ниити медээден эргежок чүүлдү тып, ылгап, шинчилеп тывар арга-шинээн сайзырадыр, чоннуң аас чогаалынга, амыдыралының дуржулгазынга даянып, тыва чугаага өөрөдир, чаа билигни дыңнап, өттүнүп, боданып шингээдириниң аргаларын таныштырып кижизидер.

Аажы-чаң, мөзү-бүдүш тодарадырынга, болуушкуннарның болуп турар чылдагааннарын тыва чоннуң дыл-домаа, тывызыктар кайгамчык улуг салдарлыг.

Угаанмедерел сайзырадырынга, чүвени сактып алырынга, санны санап өөрениринге тыва оюннар кончуг дээштиг: “Бир деп чүл?”, “Чадыр өг”...

Тыва тоолдарны дыңнап тура, уруглар черниң кыры, октаргай делгеми, оран-чурт, оларның девискээри, тургузуу дугайында билиглерни ап, сактып алыр. Кадыкка, амы-тынга онза айыылдыг чүвелерни ылгап билиринге өөренип турар.

Оюн “Артык херекселдер” (уруглар ниити чүвелерден айыылдыг эт-херекселдерни ылгаар).

Улуг бөлүк (5-6 харлыг уруглар)

Төрээн Тывам – байлак чуртум

“Тываның төвү – Кызыл” деп темага дүүштүр билириниң шаа-биле чурук чуруур.

Кызыл хоорайда онзагай черлер барын чуруктарга даянып чугаалаар.

Дыңнаан тоолундан, чечен чогаалдан тыва улустуң чаңчылчаан ажыл-ижинге хамааржыр үзүндүлөр барын тодарадыр.

Тываның картазындан чурттап турар черин айтыр. Кызыл хоорайда тураскаалдарбиле таныжар, таныыр, тайылбырлап шыдаар. Каа-Хем, Бии-Хем каттышкаш, Енисей болган деп билир. Каа-Хемниң, Бии-Хемниң үнген баштарында чүү деп суурлар барын өөренир.

Чурттап турар черинде, кырган ада-иезиниң, төрелдериниң чурттап турар черин айтыр. Ында кандыг хемнер, даглар барын тывар. Улуг улустан айтырып алгаш, эштеринге чугаалап бээр.

Кижизидикчи башкының негелдези ёзугаар саазындан, картондан хевирлер кылып, оларның тыва улустуң эдилелдериниң кайызынга дөмей болурун эштеринге тыптылары.

Кажыктар-биле оюннар ойнаары. Аът чарыштылары. Аът чарыжынга хамаарышкан сөстөрни сактып алыры.

Дыңнаан тыва аас чогаалының хевирлеринден, чогаалдардан төрээн чериниң дугайында чечен чугааларны, шүлүктөрни улуг улустуң дузазы-биле тывар, башкызынга, эш-өөрүнге таныштырып чугаалап бээр.

Ада-иезинден, улуг кижилерден айтырып тургаш, Тывада ховар аң-мең, үнүштер дугайында чуруур, ооң дугайында эштеринге чугаалап бээр.

Тыва чоннуң чурттаар оран-савазының дугайында, оларның онзагайын бодунуң билириниң шаа-биле чугаалаар.

II.2.3. “ЧУГАА САЙЗЫРАДЫРЫ”

“Чечек черде, чечен менде”

Сорулгазы: назы-харынга дүүштүр уругларның тодаргай эртемни өөрениринге чугула сөс курлавыры-биле уругларны чепсеглээр, оюн болгаш кичээлдерниң өске-даа хевирлериниң үезинде чугаазы сайзыраңгай уругну кижизидер, даалгаларга дүүштүр угаап-боданыр аргазын сайзырадыр.

Аас-дылы чечен-мерген кижилер чон аразынга бодун алдынып шыдаар, амыдыралдың бергелеринге торулбайн баар дээрзин тыва улустуң тоолдарында (“Үш чүүл мергенниг оол”, “Уран-Дойду”, “Чыраа-Кулун”...) илереткен.

Дилегни, бодунуң бодалын, дыңнаан азы дыңнадыр дээн медээзин уругларга тода чугааладып өөрөдирин назы-харының онзагайын барымдаалап, эң ылаңгыя уругнуң чугаазының шын хевирлеттинер үезинде чорудары чугула. Уруглар кандыг-даа чугаа кылырда, баш удур боданыры херек дээрзин шингээдир. Уругну чугаазынга кичээнгейлиг болурун чажындан белеткээр.

Улуг бөлүк (5-6 харлыглар)

“Төрээн Тывам – байлак чуртум”

Төрөлдери-биле, чоннуң ажил-ижи, нзу-чаңчылдары-биле таныжылга уламчылаар. Кырган-авазының, кырган-ачазының чурттап чораан черлерин билир, ада-иезин дамчыштыр таныжар, чоок сеткип өөренир.

Тываның бойдус байлааның дугайында медээни сонуургаар, башкыларындан, адаиезинден айтырып өөренир. Чуруктардан казымал байлактарның чижектерин тып, оларны сактып ап, чугаазынга ажыглап өөренир. Аттарын шын адаар.

Оюн “Геолог”, “Аян-чорук”, “Угаанныгбайлар”. “Ак-Довуракта даг-дүгү бар”, “Чадаанада хөмүр-даш бар”, “Шагаан-Арыгда цемент бар” дээн чижектиг тайылбырлыг оюннарга киржир. “Кым болур мен?” Мергежилдер сөстөрүн өөренир. Оюн “Аалга”. Тыва улустуң ажил-ижинден алыр байлактар дугайында сюжеттиг чуруктардан азы рольдап ойнап тура, харылзаалыг чугаа тургузуп өөренир. Сюжеттиг оюннар “Дүк салыры”, “Кидис кылыры”, “Инек саалдазы”, “Быштак кылыры”.

Төрээн чер дугайында чечен чугааларны, тоолдарны дыңнап, эдерти чугаалаар. Сөс курлавырын байыдып ап турар. Төрээн чериниң алдарлыг кижилери база байлаавыс деп кижизидикчи башкының ажил-чорудулгазындан билип аар.

Кадык камгалаарынга хамаарыштыр улустуң ёзу-чаңчылдарын сагып өөренир, Тываның аржааннары-биле таныжыр, ужур-утказын бодунуң шаа-биле дыңнап өөренир. Аржааннарга кирип турганын эштеринге, кижизидикчи башкыларынга чугаалап бээр. Башкының дилээ-биле азы негелдези-биле тайылбырлыг оюннарга киржир.

“Төрээн черим делгемнери”

Оюн “Мээң чуртум”, “Мээң кожаларым”, “Төрөлдөдүм”.

Эт-херексел, дериг-херексел, мал-маган аттарын сактып, чугаазынга ажыглап турар.

Хем, сугларга хамаарышкан нзу-чурумнарны сагып, сюжеттиг оюннар ойнап тургаш, чечен чугааларны дыңнап, рольдап ойнап турар, сактып аар.

Тываның улуг хөлдери. Балык-байлаң аттарын адаары, сактып алыры.

Төрээн черинге, төрөл чонунга хамаарышкан үлегер домактарны сайгарар чугаага киржиң турар. Тывызыктарны тып, боду чогаадырын шенеп турар.

Тоолдарны, чечен чугааларны дыңнап, эдерти чугаалаар.

Чогаалдарны сонуургап, боду чогаадып шенээр.

Көргөн, билген, дыңнаан медээзин делгеренгей эдерти чугаалаар.

Сюжеттиг чуруктардан чүве аттарын, сан аттарын, демдек аттарын бөлүктөп адаар, ниити чүүлден ылгап тодараткаш, чүгө ынчаар кылып турарын тайылбырлап берип турар.

Сөс курлавырын чаа сөстөр-биле байыдып, чугаазынга ажыглап турар.

“Төрөөн черим” делгемнери деп темага чугаа кылырынга ада-иенин, башкынын дузазы-биле белеткенип, кайы-бир угланышыкынга хамаарыштыр тайылбырлаг чугаа кылып шыдаар:

“Тываның даглары”, “Авамның чуртунда даглар”, “Кырган-авам чуртунда шынаа, оргулааш”. Кижиниң төрөөн чери, чурту деп билиишкин-биле улуг улустуң дузазын көрүп медресеп билип эгелээр.

Өгнүң эр болгаш херээжен ээлериниң тус-тузунда хүлээлгелерин, сагыыр ужурлуг арга-мергежилдерин, ажил-агыйын сюжет рольдуг оюннарга ойнап өөренир. Төрөөн чер, ажил-агый, ёзу-чаңчылдар дугайында шүлүктөрни дыңнаар, сактып ап, эдерти чугаалаар, доктаадыр.

Тываның географтыг картазындан кожууннарны тып өөренир, кандыг байлактарбиле онзаланып турарын башкызындан, улуг улустан дыңнап, сактып алып, эдерти чугаалаар, эштеринге дамчыдып бээр.

Тыва чуртун алдаржыдып чоруур билдингир эртемденнер, артистер, чурукчулар, чурт баштаңчыларын танып, адап, оларның дугайында улуг улустан медээ чыыры, эштеринге чугаалап бээри.

Төрөөн чуртунга, ажил-агыйынга, нзу-чаңчылдарынга хамаарышкан улуг улустуң чагыг-сүмезин, өөредиин сактып аар, билип алганын чугаалап өөренир. Сөс курлавырын байыдар.

Тываны кызыгаарлаан черлер дугайында медээни өөренир.

Россияның девискээринде биче-буурай чоннар дугайында медээни башкызындан, ада-иезинден билип ап, эштеринге таныштырар (картаны ажыглап өөренир).

II.2.4. УРАН ЧҮҮЛ, ЭСТЕТИКТИГ САЙЗЫРАДЫЛГА

“Сагышты ыры-биле ажыдар, чаяанны ажил-биле ажыдар”

Сорулгазы: тыва улустуң уран чүүлүндө (хөгжүм, ыры, чурулга, театр...) төрөөн чер, кады чурттап чоруур өске аймак чоннар-биле найырал болгаш оон-даа өске темалар-биле холбаалыг ыры, тоол, үлегер домак, тывызыктарны өөредир, уругларда бар салымчаяанны сайзырадыр, тыва чоннуң амыдырал-чуртталгазынга даянып, чараш мөзүбүдүшке кижизидер.

Ырыларны назы-харга дүүштүр, тема аайы-биле ырлап күүседиринге белеткенир. “Өпей ыры”, “Кадарчының ыры”, “Аңчының ыры”, “Аян-чорукчунуң ыры”, “Мал-маган дугайында ырылар” (башкының чогаатканы ырылар дээш о.ө.)

Чон ырыларны ажил-чорудулга үезинде ырлажып чораан дээрзин билип ап, “Дүк дою”, “Тараа дою”, “Тарак дою” болгаш оон-даа өске байдалдар үезинде күүседип чорааны-биле таныжып аар, ырлап өөренир.

Тыва чоннуң хөгжүм херекселдери-биле таныжар. Оларны тайылбырлаарынга чаңчыгар. Уруглар ырыларын билири. “Анайларым”, “Хүннээрек көжүп кел!”, “Чочагай” дээш оон-даа өске. Оюннар: “Чайлагга концерт”, “Хөгжүм херекселдерин чуруулу, хол-биле тудуп кылып өөренили”...

Бичии бөлүктен школага белетктел бөлүүнге чедир (2-7 харлыгларга чедир)

Бичии хемчээлдиг ырылар, көгүдүглер, дүрген чугааларны күүседир.

Башкызын өттүнүп ойнаар-кызын чемгереринге, хепкереринге, удударынга көгүдүглерни күүседир, сюжет-рольдуг оюннарга идепкейлиг киржир.

Бот-боттарынга бөлүктөп концерт көргүзери.

Төрөөн чериниң бойдузунга хумага илереткен оюннар ойнаары, йөрээлдер чугаалаары.

Тыва улустуң ыры, кожамыктарын өөренири, эш-өөрүнүң мурнунга байырлалдар үезинде күүседип бээри.

Тыва улустуң мал-маганга хамаарышкан йөрээл, алганыг кирген тоолдарын дыңнаары, эдerti чугаалаары.

Йөрээлдерни доктаадып алыры. Темалыг сценажыткан көргүзүглерге киржип, бодунуң билириниң шаа-биле ыры, кожамыктарны күүседип, үлегер домактың утказын тайылбырлап, тывызыктарны ыдып ойнаары.

Тыва улустуң байырлалдары. Байырлалдарның онзагайы. Янзы-бүрү темалыг байырлалдарның көргүзүүн оюн хевиринге күүседир. Улустуң чаңчылчаан байырлалдарын сценажыдып ойнаары.

Тыва чогаалчыларны танып алыры, уругларга тураскааткан чогаалдары-биле таныжылга, ырларны күүседир.

Тыва ырлар, кожамыктар мөөрейинге киржири.

Тываның географтыг картазындан кожууннарны тып өөренири, кожуун бүрүзүндөн билдингир чогаалчыларны, ыраажыларны илередири.

Музейлерже экскурсия кылып, тыва улустуң уран чүүлүнге хамаарышкан делгелгени көрүп, көргөн, билгенин ада-иезинге, башкыларынга, эштеринге чугаалап бээри.

Оюннар (календарь байырлалдарынга, тыва улустуң чаңчылчаан байырлалдарынга дүүштүр): “Үүле бүтсүн, чорук чогузун!”, “Сагынгырлар, тывынгырлар маргылдаазы”, “Аалга кирген кижин аяк эрии ызырар”, “Сагышты ыры-биле ажыдар”, “Хөөмейим кагбас-ла мен”, “Дыңгылдайлап ойнап берээл”.

II.2.5. “КҮШ-ДАМЫР САЙЗЫРАДЫРЫ”

“Турза – узун, тутса – мөгө”

Сорулгазы: уругларның өөредилге үезинде угаанын, күш-ажыл үезинде эрес, кашпагайын, маргылдаа үезинде ааскыр-сөскүрүн оюннарга бадыйткаар байдалга кижизидер, тыва болгаш өске-даа аймак чоннуң маргылдаалыг оюннарын таныштырар, бодунуң күш-шыдалын быжыктырарын, аас чугаазының сайзыралын, арга-шинээн бедидеринге кижизидер.

Тыва улустуң байырлалдарының үезинде күш-шыдал, эрес-кашпагайының талазыбиле ойнаары.

Оюннарны ойнап күүседип тургаш, сөс курлавырын байыдып, аас чугаазынга ажыглап өөренири.

Оюннарга дүүштүр сөстөрни шын адаары, сөс каттыжыышкыннарын тургузуп, домактарны, харылзаалыг чугааны сюжеттиг чуруктар дузазы-биле тургузары.

Бичии бөлүктен школага белеткел бөлүүнге чедир

(2-7 харлыгларга чедир)

Салаалар, карактар-биле оюннар ойнаары (салааларның аттарын сактып аары). “Чылгычылар”, “Алдын орду”, “Алагатай”, “Чыдыг кодан”. Оюн “Чарыш”. Хаак аъттар мунуп алгаш, чаржыры. Аът тудуп, аргамчы октаарын өттүнери.

Кажык-биле оюннар (кажыктарның арнын тодарадыры).

Оюннар: “Аът чарыштырары”, “Бодалажыры”... Оюн “Хүреш” (мөгениң кедер хевин танып, сактып алыры).

Мөгелер өттүнүп девири. Хүреш оюнунга хамаарыштыр сөс курлавырын байыдары: дегээлээр, буттаар, бөөлдээр, чая тудар, чая кагар... Мөгениң сагыыр ужурларын, күүседир кылдыныгларын, хүрештин бөдүүн аргаларын танып, сактып алыры.

Оюн “Шыдыраа” (шыдырааның бодаларының аттарын адап өөренири, сактып алыры). Көштерни көжүп өөренири, “Мерзе”, “терге”, “ноян”, “теве” болгаш оон-даа өске билиишкиннерни өөренип билип алыры. Оюнну ойнап оргаш, удурланкчызы-биле сөс аянынга чижип ойнаары. “”Буга шыдыраа”.

Тыва улустуң оюннарында кирген сөстөрни шын адап өөренири.

Сюжеттиг чуруктарны көрүп, домак чогаадыры. Оюн “Ча адары”. Ча адып ойнаарыга сөс курлавырын байыдары.

Тываның алдарлыг, билдингир спортсменнериниң чуруктарын көрүп, сактып алыр. Оларның дугайында башкызындан, ада-иезинден дыңнаан билиин эштеринге дамчыдып чугаалаары.

Тыва улустуң оюннарында кирген сөстөрни шын адап, сюжеттиг чуруктарга дүүштүр домактар тургузары, харылзаалыг чугаа чогаадып өөренири. Тыва болгаш өске-даа чоннарның оюннар дугайында тоолдарны, чогаалдарны дыңнааш, эдерти чугаалаар. Тываның делегейге билдингир спортсменнериниң чуруктарын көрүп, сактып алыр.

Оларның дугайында медээни башкыларындан, улуг улустан айтырар, дыңнаанын эштеринге чугаалап бээр.

Тыва чоннун байырлалдарында (дук дою, тарак дою, буга байырлалы, шагаа, наадым...) тус-тус оюннарны сактып, сюжеттиг чуруктарга таарыштыр чугаа кылып өөренири. Сюжет-рольдуг оюннарга идепкейлиг киржири, аас чугаазын чаа сөстөр курлавыры-биле байыдары.

II.3. Календарь-тематиктиг планнаашкын

(5-6 харлыглар)Тема: «Төрээн Тывам – байлак чуртум»

Улуг бөлүк Сорулгазы: Улуг бөлүктүң уругларынга бодунуң төрээн (тыва) дылынга бодалдарны тода, чиге, чедимчелиг илередип өөренир таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээри. Төрээн чурт дээрге аалы, өг-бүлезин, ада-иезин, дөргүл-төрели деп билиндирер. Төрүттүнген чериниң төөгүзүн, ында чурттап чоруур билдингир кижилерин, бойдузунуң онзагайын уругларга билиндиреринге тааржыр сөзүглелдерни, шүлүктерин, кыска чечен чогаалдарны таныштырып, оларны эдerti чугааладып өөредир. Чурттап турар черинге хамаарышкан ыдыктарны (сүлде-демдек, ыдык ыры) сактып ап, оларның ужур-утказын медереп алырын кижизидер. Улустуң аас чогаалындан, улуг кижилерниң чугаазындан дыңнап, аас чугаазын сайзырадыры

Айы, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чорудар ажылдар	Кичээл темалары	Сос курлавыры
Сентябрь «Кус. Экии, шупту!»	Чылдың үези - кус дугайында билиглерни уругларга өөредир. Күстүң онзагай демдектерин ылгап өөредир. «Күскү дүжүт» дугайында уругларга билиндирер. Кижиниң мага-бодунуң тургузуунуң дугайында тывызыктарны өөретпишаан, кижиниң тургузуунуң ажыктыын өөредир. Уругларның эге билиинге даянып алгаш, өг-бүлезин ончалап билер, өг-бүлезиниң дугайында кыска чугаа	1 -ги кичээл «Күс. Экии, шупту» <i>Е. Танованың «Күс» деп шүлүүн доктаадыр</i>	Сос курлавыры: дистинишкен, хүнезин, ишкир Сос каттыжышкыннары: дистинишкен дуруяалар, ишкир хан, хүнезин белеткээр
		2-ги кичээл «Куску дужут» <i>«Огородка ажылдаанывыс» деп темага харылзаалыг чугаа чогаадыр</i>	Сое курлавыры: дужут, чечен чугаа, ногаа аймаа. Сое каттыжышкыннары: дужут ажаар, ногаа аймаан чыыр, элбек дужут
		3-ку кичээл «Кижиниң тургузуу» <i>Тывызыктар</i>	Сое курлавыры: баш, могон, дурт-сын, мага-бог, холдар, буттар.

	тургузарынга өөредир. Кылып чорудар ажылдар: Кичээл-таныжылга: Күс. Экии, шупту! Е. Танованың «Күс» деп шүлүүн доктаадыр. Кичээл-өөредиг «Күскү дүжүт» Кичээл-катаптаашкын «Кижиниң тургузуу» Кичээл- катаптаашкын «Мээц өг-булем» деп темага чогаадыг тургузар		Сое каттыжыышкыннары: бичии дучмам, ынак кырган-ачам, еереникчи угбам, найыралдыг ег-булем, кежээ акым
		4-ку кичээл «Мээц өг-булем» деп темага кыска чогаадыг тургузар. Л.Чадамбаныц «Мээц ажылым» деп шулуун номчуп бээр	Сое курлавыры: кырган-авам, кырган-ачам. авам, ачам, ег-буле. Сое каттыжыышкыннары: авыралдыг кырган-авам, мээц өг- булем, эргим терээннерим, ажы-телду кижизидер
Октябрь «Өг (бажын). Мергежил-дер»	Мергежилдер дугайында билиин быжыглавышаан, мергежилдер дугайында кыска чугааны тургузар. Өг биле бажыщныц ылгалын ееретпишаан, уругларны оран-савазынга хумагалыг болурунга кижизидер. Шаандан тура егбелеривис егге чурттап чораан деп еередир. Эт-сеп, аяк-сава дугайында шын чугаа тургузарымга еередир. Кылып чорудар ажылдар: Кичээл-беседа «Мергежилдер». Кичээл-таныжылга «Өг (бажыщ)». Кичээл-еередиг «Эт- сеп, аяк-сава» Кичээл-оюн «Саннар, еднер».	1-ги кичээл «Мергежилдер». Э. Кечил-оолдуц «Бичии даараныкчы» деп шулуун номчуп бээр	Сое курлавыры: даараныкчы, чазаньткчы, эмчи, башкы, садыгжы, малчын, чолаачы, повар. Сое каттмжыышкыннары: шевер даараныкчы, ак халаттыг эмчи, буянныг башкы, кежээ малчын, амданныг чем
		2-ги кичээл «Өг (бажын)» Уругларга чечен чугаа номчуп бээр	Сое курлавыры: ег, кидис, чадыг, кешкун, амыдырал, ыяш, суугу, печка, тууйбу, оран-сава, дер бажы, аптара баары, оц талазы, солагай талазы. Сее каттыжыышкыннар: кидис ег, кешкун амыдырал, кидис-биле шыпкан, кидис чадыг, ыяш ханалар, ыяш эжик, ыяш хараача, ыяш бажын, тууйбу бажыщ
		3-ку кичээл «Эт-сеп, аяк-сава» Херекселдерни (чувелерни) кввр	Сее курлавыры: аяк-сава, шкаф, тавак. Сес катгыжыышкыннары:

		<i>болгаш ол херекселдер дугайында чугаа тургузар</i>	шкафта аяк-сава, тавакта аьш-чем
		4-ку кичээл «Саннар, еннер». <i>Дидактиктиг оюннар</i>	Сес курлавыры: ары чигири, бирээ, ийи, уш, дерт, беш, ногаан, кызыл, сарыг, кызыл- сарыг, ак-кек. Сес каттыжышкыннары: Ары чигири, кек ецнуг, хуулгаазын арга
Ноябрь «Чаптанчыг чаштар»	Ноябрьныц 1-ниц ху-ну - Тыва дыл хуну деп билиндирер. Тыва дылда ажыглап турар уннерни танып еередир. Тыва Республиканыц теву - Кызыл хоорай деп уругларга еередир. Хоорайда Тураскаалдарны янзы- буру чуруктарныц дузазы- биле таныштырар. Кудумчуга чорааш, орук дурумнеринче кичээнгеи эки салыр, чаштар бажыцындан тура чурттап турар бажыцынга чедир орукту билир, удурланышкак уткалыг сестерни билип турар ужурлуг, Кылып чорудар ажылдар: Кичээл-еередиг «Тыва дыл хуну. е, ц, Ү» Кичээл-таиыжылга «Кызыл - Тыва республиканыц теvu» Кичээл-аян-чорук «Кызыл хоорайнын	1 -ги кичээл «Тыва дыл хуну. 0, Ц, Ү» <i>Беседа</i>	Сес курлавыры: ерге, еереникчи, ег, ереме, ергуур, бажыц, коцга, соцга, угу, улгуурге, ужук, уцгур, ууже Сес каттыжышкыннары: ерге уцгуру, чаагай ереме, ыяш бажыц, арыг соцга, аргада угу'
		2-ги кичээл «Кызыл - Тыва республиканыц теvu». <i>Уругларныц хууда хайгааралынга даянып улуг эвес харыылзаалыг чугаа тургузар</i>	Сес курлавыры: найысылал Кызылывыс, хегжум-шии театры, Енисейниц (Улуг- Хемниц), Азия теvунуц тураскаалы Сес каттыжышкыннары: Кызыл хоорай, Азияныц теvu, Кызыл - Тыва Республиканыц теvu
		3-ку кичээл «Кызыл хоорайнын билдингир черлери». <i>Оюн аян-чорук</i>	Сое курлавыры: музей, театр, Алдак-Маадыр, еесерлик, тураскаалдар, еередилге черлери Сое каттыжышкыннары: Алдан-Маадыр аттыг музей, В.Кек- оол аттыг театр, эки турачыларга тураскаал, Азияныц теvунге тураскаалдар, Гастелло аттыг еесерлик, Тываныц куруне университеди,

	билдингир черлери» Кичээл-еередиг «Орук дурумнери»		еередирилге черлери
		4-ку кичээл «Орук дурумнери»	Сое курлавыры: зебра, светофор, хайгаараар. Сое каттыжышкыннары: светофорнуч ечнери, орук дурумнери, орук демдектери, чурумну сагыыр, орукту хайгаараар
Декабрь «Кыш. Тыва Республиканың казымал байлактары»	Бичии уруг чылдын дерт эргилдезин, тускай демдектерин ылгап билир турар. Кыжын куштарга, ан-мецкерге дузалажыры - бистиц херээвис деп билиндирер. Тыва чуртувустун сулде демдээнин дугайында уругларга билиндирер. Тыва казымал байлактар-биле байлак деп чувени уругларга еередир, чер-чуртувустун казымал-байлаа-биле таныштырар, оларныц ажык-дузазын тайылбырлаар. Тоолдарда болуп турар уени тодарадып ундурер. Тоолчургу чугааларныц кол утказын билип апыры. Кылыш чорудар ажылдар: Өередиг-кичээл «Кыш». Өередиг-таныжЕ>тлга «Тыва Республика (сулде демдээ)» Өередиг-кичээл «Кызыл дептер» ©ередиг-ганыжылга «Тываныц казымал байлаа»	1-ги кичээл «Кыш». Э. Кечил-оолдуц «Баштайгы хар» деп шулуун доктааттырар	Сое курлавыры: кыш, соок, хар, харлыг, чаа чыл, шуурган, хертук, баштайгы, чывар. Сое каттыжышкыннары: соок кыш, ак хар, баштайгы хар, соок чывар, дувулуг шуурган, хертуктут хар
		2-ги кичээл «Тыва Республика (сулде демдээ)» Беседа	Сое курлавыры: сулде, демдек, дип, найырал. чоен, соцгу, хун, чырык, чаагай, амыдырал, сайзырал, хей-аът. Сое каттыжышкыннары: Тываныц сулде демдээ, чырык амыдыралче орук, 5 диптин чонунун найыралы, тыва чоннун хей-аъды
		3-ку кичээл «Тываныц казымал байлаа» Дидактиктиг оюн	Сое курлавыры: хемур-даш. уургай, алдын, даг-дугу, чугай. Сое каттыжышкыннары: хемур-даш уургайы, алдын уургайы, даг-дугу ерттенмес, ак чугай, чугай-биле чугайланыр, хемур-дашты одаар
		4-ку кичээл «Тоолдар»	Сое курлавыры: хевис. Сое

	Кичээл-аян-чорук «Тоол оранынче»	оранынче»: <i>Уругларга «Койгун- биле беру» деп тыва улустуц тоолун номчуп бээр</i>	каттыжышкыннары: тоолдун маадырлары, амыдырай- биле холбап, кортук койгун, каржы, мегечи бору, хуулгаазын хевис
Январь «Тыва аас чогаал»	Тыва улустун аас чогаалы-биле уругларны таныштырарын уламчылаар. Улустун аас чогаал ындан тывызыктар, улегер домактар, узун- тыныш, дурген- чугаа, опей ырылар, ко гудуглер-бил е таныштырар. Оларны Шагаа байырлалынга ажыглап, чугаалаи турар кылдыр ооредир. Кылып чорудар ажилдар: Кичээл-оюн «Тывызык, улегер домактар». Кичээл-оюн «Узун- тыныш, дурген- чугаа». Кичээл-оюн «Опей ырылар, кегудуглер»	1-ги кичээл «Тывызык, улегер домактар»	Сес курлавыры: улегер домактар, демир-ерген, уязынга, ада сезу, чагыг- сезу Сес каттыжымгакыннары: терээн дышывыс, байлак аас чогаал, кижизиг аажы-чац
		2-ги кичээл «Узун- тыныш, дурген- чугаа»	Сес курлавыры: узун- тыныш, куруг, дурген- чугаа. чаашкынназа, хуннезе. Сес каттыжышкыннары: ишкээр киир гынар, чацгыс тынышка чугаалаар, таалайга таккышадыр
		3-ку кичээл «Опей ырылар, кегудуглер»	Сес курлавыры: чарашпайым, ыглава, епей. Сес каттыжышкыннары: Чаагьцны суйбап каайн, карак чажьт багай, калдар апаар, чудек, епей, епей, оой
Февраль «Шагаа – тыва чоннун байырлалы	Шагаа байырлалының ду гай ын да уругларга билиндирер. Тыва хептерниц хевирлери-биле таныштырар. Тыва чемнернин аттарын билген турар кылдыр еередир, оларны амгы уеде уруглар чип турар бе, тодарадыр.	1-ги кичээл «Шагаа - тыва улустун байырлалы» <i>Коллажтыц дузазы- биле сюжеттиг чуруктардан «Шагаа байырлалы» деп темага</i>	Сое курлавыры: шагаа. байырлал, оюннар, аалдажыр, тывызыктажыр, дурген чугаалажыр, сац Сес каттыжышкыннары: Шагаа байырлалы, тываларның чаа чылы, шагаада сац салыр, тыва оюннар, уш оюн — аът

	Тыва чоннуц оюну сайзанакты ойнап еередир, тыва улустуц оюннарын амгы салгалга чедирер. Кмлып чорудар ажилдар: Кичээл-еередиг «Шагаа - тыва улустуц байырлалы». Кичээл-кергузуг «Тыва хеп». Кичээл-делгелге «Тыва чем». Кичээл-оюн «Тыва оюннар»	<i>харылзаалыг домактарны тургу- зары</i>	чарыжы, хуреш, ча адары
		2-ги кичээл «Тыва хеп»	Сес курлавыры: херектээш, алгы тон, чучак тон, шыва тон, берг, кадыг идик Сес каттыжыышкыннары: тыва тон, тыва идик, ытпак баштыг, тыва берг
		3-ку кичээл «Тыва чем» <i>Ч.Кара- Кускениц «Кырган-авамның баскан быштаа» деп чечен чугаазын чугаалап бээр</i>	Сое курлавыры: быш гак хойтпак, ереме, итпек, божа, тараа, чвкпек Сес каттыжыышкыннары: сугтен кылган чемнер, баскан быштак, чаагай чицге-тараа, еремелиг тараа, чодураалыг чекпек
		4-ку кичээл «Тыва оюннар. Оюн «Сайзанак»»	Сое курлавыры: сайзанак Сес каттыжыышкыннары: тыва оюннар, уруглар ойнаар, сайзанакты тигер
Март «Тываның алдарлыг кижилери»	Тыва Республика салым-чаяанныг чурукчулар, чогаал- чылар, спортчулар, ыраажылары-биле билдингир. Тыва чогаалчылар- иың аразында бичии уруглар чогаалчылары-биле оларның чогаалдары-биле таныштырар. Тыва спортчулар, ыраажылар чугле Тыва иштинде эвес, а бугу Россия, делегейде ады сураа унуп, чер-чуртун алдаржыдып чоруур.	1-ги кичээл «Тыва чогаалчылар»	Сес курлавыры: ендур, кезээ мецге, мацы, ейуцер, шицгээдип Сес каттыжыышкыннары: тыва чогаалчылар, уруглар чогаалчызы, уран-шевер одуруг, ынак шулуум
		2-ги кичээл «Тыва спортсменнер» Е.Танованың «Мегелер» деп нгулуун номчуп бээр	Сес курлавыры: спортсменнер, алдарлыг, маадыр, куштуг, улегерлиг, мегелер, ча адыкчылары, начын, арзылац, чаан, кучутен. Сес каттыжыышкыннары:

	Оларга хундукел, чоргааралды оттуруп, уругларныц сонуургалын бедидер. Тыва спортчуларывыс, ыраажыларывыс, чурукчуларывыс, чогаалчыларывыска чоргаарланыр ужурлуг деп чуулду уругларга угаадыр. Кмлып чорудар ажилдар: Кичээл-таныжылга «Тыва чогаалчылар» Кичээл-таныжылга «Тыва спортсменер» Кичээл-таныжылга «Тыва чурукчулар» Кичээл-таныжылга «Тыва ыраажылар»		Тываныц спортсменнери, алдарлыг спортсменнер, арзылац меге, начын меге, чаан меге, кучутен меге
		3-ку кичээл «Тыва чурукчулар» <i>Чурук- биле ажыл</i>	Сес курлавыры: чурукчу, дурзу- хевир, бойдуе. Сес каттыжышкыннары: тыва натюрморт, шевер кижилер, чураан чуруктар, камныг хумагалыг болур
		4-ку кичээл «Тыва ыраажылар» <i>Тыва ыры ввренир</i>	Сес курлавыры: ыраажы, алдарлыг, чоннуц, сыгытчы, хеемейжи, каргыраажы. Сес каттыжышкыннары: алдарлыг' ыраажы, чоннуц ыраажызы, чоннуц хеемейжизи, алдарлыг сыгытчы, алдарлыг хеемейжи
Апрель «Тываныц дириг амытаннары»	Тыва дириг амытаннар- биле байлак. Тывада янзът-буру дириг амытаннар бар деп чувени уругларга билиндирер. Тыва чон шаандан тура мал ажил- агыйлыг чораан болгаш, бо хунде ол ажылын ам- даа салбайн, салгалдарга дамчыдып берип чоруур деп уругларга еоредир. Тывада Кызыл дептепже кирген ховар дириг амытаннар хей, оларны уругларга таныштырар. Кылып чорудар ажылдар: Кичээл-тан ыжылга «Азырал	1 -и кичээл «Азырал амытаннар. <i>Мээц ынак азырал амытаным</i> »	Сое курлавыры: хуна, буга, малчын, кадарчы. Сое каттыжмышкыны: чараш ыры - каргыраа, малчын аал
		2-ги кичээл «Черлик амытаннар». <i>Уругларга «Дилгижек биле адыг» деп тыва улустуц тоолун номчуп бээр</i>	Сое курлавыры: дилгижек, адыг Сое каттыжмышкыны: кажар дилги, тоолдун маадырлары
		3-ку кичээл «Куштар. <i>«Ирей, кадай болгаш алдын кушкаш»» деп тоолду</i>	Сес курлавыры: хоо- дазырт, албать1, эт- эдилел Сес каттыжмышкынары:

	амытаннар». Кичээл-таныжылга «Черлик амытаннар». Кичээл-таныжылга «Куштар», Кичээл-таныжылга «Кызыл дептер»	<i>номчуп бээр</i>	ирээш хозалып калган теш, отгулар кургаг ыяш, беш чузун мал
		4-ку кичээл «Кызыл дептер»	Сес курлавыры: кызыл дептер, ирбис, дириг амытаннар, унуштер. Сое каттыжымшкыннары: чечекти чуларыг хоруглуг, чараш тайгаларывыс, аргаларывыс шаарарган, арга-арыгны камгалаар
Май «Чай-кайгамчыктыг уе»	Чай - кайгамчыктыг уе. Чайнын, чылдыц еске уелеринден ылгавыр демдектери-биле уругларны таныштырар. Тыва - эм унуштернин; ораны деп уругларга билиндирер. Оларны танып, адап ооредир. Курт-кымыскаяктарныд онзагай ылгавыр демдээ-биле уругларны таныштырар. Удурланышкак уткалыг сестерни ажыглап тургаш, чурттап турар черинин агаар-бойдузу, аржаан-суглаарынын дугайында билиндирер. Кылып чорудар ажылдар: Кичээл-ооредиг «Чай» Чай дугайында уругларга шулук доктааттырар. Кичээл-таныжылга «Тываныщ эм унуштери». Кичээл - аян-чорук «Курт-кымыскаяк».	1 -ги кичээл «Чай» <i>Чай дугайында уругларга шулук доктааттырар</i>	Сое курлавыры: чай, ецгур, чечектер, ногаачимис, ногаан, чылыг, чаъс, динмирээшкин, куштар, эдер. Сое каттыжышкыннары: чылыг чай, частыг чай, енгур чечектер, бышкан ногаачимис, динмирээшкин дагжаан, сугга эштир
		2-ги кичээл «Тываныщ эм унуштери» <i>Беседа</i>	Сое курлавыры: чыжыргана, ыт- кады, шагар-оът, согуна, эм унуштер. Сес каттыжышкыннары: эм оътгар ковей, аарыгларны эмнээр, чыггаш кургадыр, кургаткаш соктаар
		3-ку кичээл «Курт-кымыскаяк» <i>Уругларга «Кымыскаяк биле Узут-Ховаган» деп тыва улустун тоолун чугаалап бээр</i>	Сес курлавыры: кымыскаяк, доос- кара, шартылаа, ээремчик, ховаган, узут-ховаган Сес каттыжышкыннары: курт- кымыскаяк аймаа, ховуда шартылаа, чараш ховаган.

	Кичээл- катаптаашкын «Төрөөн Тывам – байлак чуртум»	4-ку кичээл Викторина «Төрөөн Тывам – байлак чуртум»	Сос курлавыры: катаптаашкын Сос каттыжышкыннары: ундезини тыва улус, торөөн чурт, кижичуртунга ынак, куш уязынга ынак.
--	--	--	--

II.4. Ада-ие-биле ажил-чорудулга, ажилдарның хевирлери

Ада-ие-биле ажил-чорудулга	Ажил-чорудулганың сорулгалары	Ажил-чорудулганың хевирлери
Медээ - аналитиктиг	Уруглар кижизидилгезинге хамаарыштыр өг-бүлениң сонуургалдарын, негелделерин база ада-иениң уруглар кижизидер аргадуржулгазынга таарымчалыг салдар көргүзери	Социологтуг анкеталар-айтырыглар чорудары, “Айтырыг-харыы” булуңун аждары, Бот-хуузунуң демделгел дептерин
Шиңгээл угланышкынныг	Школа назыны четпээн уругларның назы-хар аайыбиле сайзыралының онзагайларын ада-иеге таныштырары. Уруглар кижизидериниң айтырыгларынга хамаарыштыр херек кырында ажилдар чорударын боттардырары.	<ul style="list-style-type: none"> • Семинар-практикумнар • Тренингилер • Хуралдар, чаңчылчаан хевирден аңгыда консультациялар чорудары • Өг-бүле өргээзи • Улусчу кижизидилгениң аас журналы • Ада-ие театры (аргадуржулга солчулгазы, өг-бүлениң уруглар кижизидилгезинге хамаарышкан аргаларынга үндезилээн оюн-көргүзүг) • Педагогиктиг номчулгалар
Дыштанылга угланышкынныг	Уругларның иштики сагышсеткилин ада-иелерниң, кижизидикчи башкыларның киржилгези-биле деткири	<ul style="list-style-type: none"> • Байырлалдар эрттирери • Көргүзүглүг делгелге (ада-иелерниң болгаш уругларның аждары) • Бөлгүм болгаш секция аждары • Демнежилге өргээлери: “Адалар өөредии”, “Иелер

		чагы”, “Кырганавам, кырган-ачам аптаязы”. • Кадык камгалаарының неделязы • “Өг-бүледе уран номчулга
Көргүзүг, танаштырылга медээлел угланышкынныг		• Тайылбыр-өөредиглиг булуннар: “Ада-иеге сүме”, “Номчуурун сүмеледивис”, “Уруглар психологиязы”. • “Өгбе чагы”. Уруглар кижизидилгезинге хамаарышкан солуннар, журналдар, буклеттер (ШНЧУӨАЧ-ниң үндүрүлгелери). • Ажык эжик хүннери (неделязы): видеоматериалдар көөрү (садикке болган болуушкуннар, кичээлдер, байырлалдар азы оон-даа өске ажылдарның хевирлери), чаа үнген номнар таныштырылгазы.

III. ПРОГРАММАНЫҢ ОРГАНИЗАСТЫГ КЕЗЭЭ

III.1. Программаның күүселдезин чорударыңга сүмелеп турар өөредилге-методиктиг хандырылга

1. Өөредилге-методиктиг литература данзызы:

1. Алдын-оол А.Х., Назытпай Г.Т. Школа назыны четпээн уругларның чугаа сайзырадырының программазы. - Кызыл, 2008.
2. Дамба Н.Ч., Саая Л.С., Ооржак Э.К. Школа назыны четпээн уругларның тыва (төрээн) чугаа сайзырадырының программазы. - Кызыл, 2008.
3. Дамба Н.Ч. Улустуң аас чогаалының чамдык хевирлери-биле ажылдаарыңга методиктиг сүмелер. - Кызыл, 2011.
4. Монгуш Б.М., Допул У.П. Чечен чогаал. Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге номчулгага чижек программа. – Кызыл, 2011.
5. Барган Ф.М. Детсадтарга ооредир тыва дыл программазы. – Кызыл, 1993.
6. Ооржак Л.Х. “Төрээн Тывам” Школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге төрээн (тыва) чугаа сайзырадырының чижек программазы/-Кызыл, 2019.
7. Кужугет Я.Х., Куулар А.В. Уругларның тыва чугаа сайзырадыры 5-6 харлыглар.Кызыл, 2020.
8. Кужугет Я.Х., Куулар А.В. Уругларның тыва чугаа сайзырадыры 6-7 харлыглар.Кызыл, 2020.

9. Монгуш Б.М., Сувакпит О.О., Кара-Куске Ч.К. Тыва уруглар ясли-садтарынга номчулга ному.- Кызыл, 2001.
10. Монгуш Б.М. Номчулга ному. – Кызыл, 2015.
11. Ооржак Л.Х. Номчулга ному. – Кызыл, 2019.
12. Ооржак Л.Х. Номчулга ному. – Кызыл, 2020.
13. Танов А.С. Садик уругларынга музыка ооредилгези. – Кызыл, 1995.
14. Танов В.А. Хүнчүгеш. Уругларга ырлар чыындызы. – Кызыл, 2012.
15. Ондар О.Ч. Тувинская игра кажык. – Кызыл, 2018.
16. Алдын-оол А.Х. Уругларга оюннар. – Кызыл, 1987.
17. Ооржак Х.Д-Х. Тыва улустун шимченгир оюннары. – Кызыл, 1995.

2. Чечен чогаал данзызы:

1. Чуковский К. “Ыылааш-Сээк” - Кызыл, 2009.
2. НШХИ “Ашак-кадай болгаш алдын кушкаш” – Кызыл 2009.
3. Саая Л.Б. “Угаадыглыг тоолдар” – Кызыл, 2020.
4. Саая Л.Б. “Хөглүгбейлер бүлези” – Кызыл, 2012.
5. Шююн А.С. “Ийи дамырак” – Кызыл, 2009.
6. Хертек В.Ш. Тыва улустун тоолдары. – Кызыл, 2013.
7. Биче-оол Т.Т., Ховалыг В.Ч. “Алдын кушкаш”- Кызыл, 2002.
8. Хадаханэ М. Тувинские народные сказки.- Издательство “Детская литература”, 1984.
9. Шююн А.С. “Күжүгеннин ужуралы” – Кызыл, 2009.
10. Шююн А.С. “Часкы дугайында ийи тоол” – Кызыл, 2014.
11. Хертек Л. “Чашта чараш” – Кызыл, 2006.
12. Саая Т.О. “Адыг оглу” – Кызыл, 2002.
13. Сарыг-оол С.А. “Бистиң малывыс” – Кызыл, 2002
14. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. Тургузукчулары С.М. Орус-оол, Р.С. Чакар. Кызыл, 2010.

III.2. Программаның күүседиринге эргежок чугула материал-техниктиг хандырылга

ШНЧУӨАЧ-ның кижизидилгелиг, өөредиглиг ажыл-чорудулгазын шынарлыг күүседиринге материал-техниктиг хандырылганың негелде нзугаар чогуур деңнелге турары чугула.

ШНЧУӨАЧ уругнун бүгү талазы-биле кижиттинеринге таарымчалыг байдалдарны тургузар.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр сорулганы чедип алырынга тыва кижинин амыдырал-чуртталгазынга чугула херек дериг-херекселдер, көргүзүг материалдары, кичээлдер эрттиреринге таарымчалыг кылдыр дериттинген өрээлдер турары албан.

Арыг-силиг сагырының негелделерин күүседиринге Россия Федерациязының өөредилге болгаш эртем яамызының 2013 чылдың октябрь 17-де 1155 дугаарлыг «Об утверждении федерального государственного

образовательного стандарта дошкольного образования» дужаалы кол документ болур.

Уругларның тыва чугаазының сайзыралын чедип алырынга өөредиглиг беш адырларның кичээлдериниң сорулгаларын боттандыраарынга таарымчалыг кылдыр кылыр. Уругларны сайзырадыр байдалдарны эптиг болдулар өрээлдер назы-хар аайы-биле тыва чоннуң ниити культуразын таныштыраарынга таарыштыр кылдынар.

Тыва чугаа сайзырадыр өрээлдерге ийи-үш хардан эгелээш, школа баргыже дээр уругларның тыва мөзү-шынарын чажындан хевирлээринге: амыр-менди нзулалындан, эвилең-ээлдек, хүндүлээчел, чугаазы чарт, кадык-шыырак, сонуургак, мерген, холу-буду туттунгур, аваангыр, кежээ, төрөлзек болурунга таарымчалыг көргүзүг херекселдери, этхерексел, ойнаарактар, макеттер дээш оон-даа өске чүүлдер турар.

Амыдыралдың хөгжүлдезиниң аайы-биле тыптып турар чаа үениң ЭӨР деригхерекселдери: телевизор, компьютерлер, ноутбук дээш оон-даа өске эт-херекселдер уругларның делгем сайзырадыр ажыл-чорудулгаларга херек.

Кадыының байдалы кызыгаарлыг уругларга онза кичээнгей турар болгаш оларны кадыын быжыглап, деткиир ажыл-чорудулгага ажыглаар дериг-херекселдер ШНЧУӨАЧга албан турар дээрзи билдингир.

Ажыглаан литература:

1. Примерная основная общеобразовательная программа дошкольного образования «Истоки» Под. ред. Л.А. Парамоновой. - М.: ТЦ Сфера, 2013г.

2. Салчак К.Б. Салчак Л.П. Развитие тувинской народной педагогики – Кызыл, 2016г.

3. От рождения до школы: примерная общеобразовательная программа дошкольного образования/ Под ред. Н.Е. Вераксы, Т.С.Комаровой, М.А.Васильевой. – М.: Мозаикасинтез, 2014г.

4. Уруглар садтарынга ооредилге болгаш кижизидилге программасы. – Кызыл, 1986ч.

5. Школа назыны четпээн уруглар ооредилгезинге хамаарышкан ооредилгенин федералдфг куруне стандартын бадылаарынын дугайында (17.10.2013ч., п. 1155).

6. Федеральный закон «Об образовании в Российской Федерации (от 29.12.2012г. № 273ФЗ, п. 19). 7. ФГОС ДОУ.

8. Дамба Н.Ч., Саая Л.С., Ооржак Э.К. Школа назыны четпээн уругларның тыва (төрээн) чугаа сайзырадырының программасы. - Кызыл, 2010ч.

9. Дамба Н.Ч. Улустуң аас чогаалының чамдык хевирлери-биле ажылдаарынга методиктиг сүмелер. - Кызыл, 2011ч.

10. Алдын-оол А.Х., Назытпай Г.Т. Школа назыны четпээн уругларның чугаа сайзырадырының программасы. - Кызыл, 2008.

11. Ооржак Л.Х. Школа назыны четпээн уруглар ооредир албан черлеринге торээн (тыва) чугаа сайзырадырынга немелде ооредилге ному. – Кызыл, 2019.

